

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. П. Горбатенко
С. С. Бульбенюк

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ**

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2010

ББК 66.0я73
Г67

Рецензенти: *М. Ф. Головатий*, д-р політ. наук, проф.
М. М. Кисельов, д-р філос. наук, проф.
І. О. Кресіна, д-р політ. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 28.11.07)

Горбатенко, В. П.

Г67 Політична трансформація в сучасному світі / В. П. Горбатенко, С. С. Бульбенюк : навч. посібник. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — 160 с. — Бібліогр. : с. 148–157.

ISBN 978-611-02-0012-7

Автори навчального посібника у контексті цивілізаційних процесів роблять спробу виявити закономірності і тенденції політичної трансформації у сучасному світі, зокрема визначити місце України у загальносвітових зрушеннях модернізаційного характеру, означити шляхи використання сукупного досвіду якісного перетворення суспільства.

ББК 66.0я73

ISBN 978-611-02-0012-7

© В. П. Горбатенко,
С. С. Бульбенюк, 2010
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2010
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010

ВСТУП

У сучасному світі й Україні на початку XXI ст. проходять динамічні і разом з тим суперечливі процеси, які вирішально впливають на загальний розвиток людської цивілізації. Узагальнено вони визначаються як політична трансформація. Аналіз цього явища, як правило, здійснюється в рамках теорії модернізації, оскільки саме модернізацію покладено в основу сучасних трансформаційних процесів. У другій половині XX ст. поняття “модернізації” здобуло глибоке теоретичне обґрунтування і дотепер залишається найуніверсальнішим щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно-політичних змін.

Сучасні модернізовані суспільства, запропонувавши характер і темпи самовдосконалення, стають орієнтиром для суспільств, які з різних історичних причин відстали у своєму розвитку від апробованих і перевірених часом зразків організації людського співжиття. Створені модернізованим світом суспільно-політичні параметри потребують від різних країн неоднакових зусиль для досягнення успіхів. Але незмінна конфронтація сторін, бажання ініціаторів модернізації активізувати внутрішні суспільно-політичні процеси суттєво впливають на основний зміст і варіативність модернізаційного розвитку. А це, своєю чергою, потребує не лише враховувати світовий досвід політичної трансформації, а й виробляти неповторні стратегії втілення модернізації для окремо взятих країн.

У 90-ті роки XX ст. широкомасштабний процес суспільно-політичної трансформації поширився і на посттоталітарні, східноєвропейські та пострадянські, країни. Попри неоднозначність та несхожість результатів їх розвитку, соціальні орієнтири позначаються схожістю за такими параметрами: створення розвинуеного соціально орієтова-

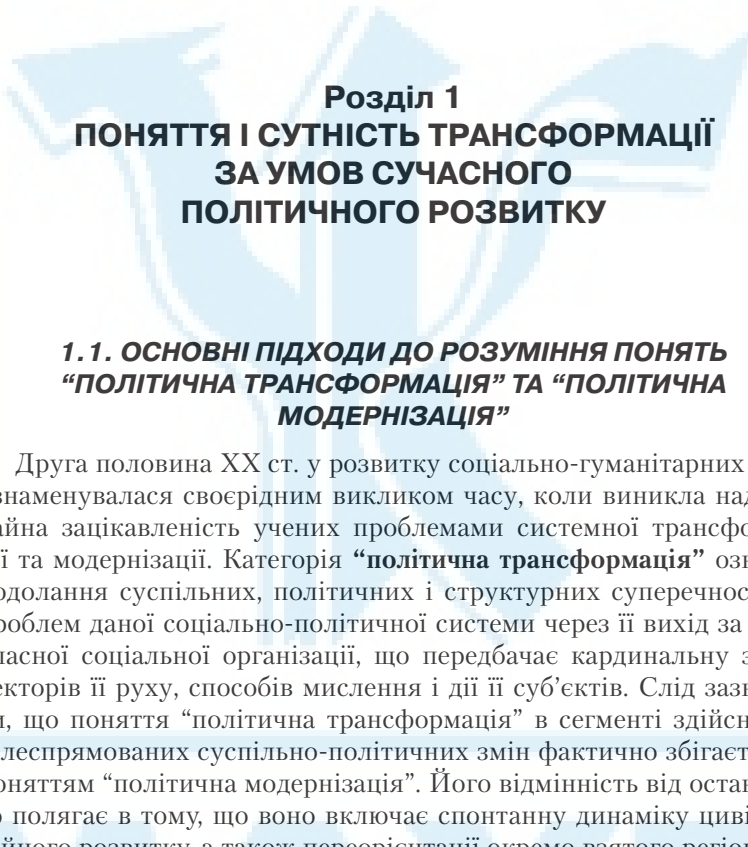
ного ринкового господарства; розбудова демократичної, соціальної, правової держави; рух до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту громадян; надання гарантій для реалізації особистого і колективного буття людини й суспільства.

Водночас суспільно-політичні процеси в українському суспільстві з початку 90-х років засвідчують відчутний розрив між реальним трансформаційним процесом і цілями та можливостями здійснення модернізації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення модернізаційних “пасток”, “провалів” і криз, в які суспільство щораз потрапляє, вивчення перехідних процесів і проблем, що виникають і динамічно змінюються за умов постсоціалістичних реалій в Україні.

Мета навчального посібника полягає в тому, щоб у контексті сучасних цивілізаційних процесів виявити закономірності і тенденції політичної трансформації в сучасному світі. З огляду на це поставлено такі дослідницькі завдання:

- визначити й систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до проблеми світової трансформації і модернізації суспільства, що сформувалися в зарубіжній і вітчизняній політології та суміжних соціально-гуманітарних науках;
- осмислити та інтерпретувати у контексті вітчизняних потреб категоріально-політологічну основу сучасного дискурсу щодо соціально-політичних змін;
- дослідити у порівняльно-політологічному аспекті зміст, логіку і наслідки цілеспрямованих модернізаційних перетворень в контексті політичної трансформації у межах Заходу і Незаходу;
- визначити місце України у загальносвітових зрушеннях, означити шляхи використання сукупного досвіду якісного перетворення суспільства.

МАУП

Розділ 1 ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА УМОВ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

1.1. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТЬ “ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ” ТА “ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ”

Друга половина ХХ ст. у розвитку соціально-гуманітарних наук ознаменувалася своєрідним викликом часу, коли виникла надзвичайна зацікавленість учених проблемами системної трансформації та модернізації. Категорія **“політична трансформація”** означає подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і проблем даної соціально-політичної системи через її вихід за межі власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення і дії її суб’єктів. Слід зазначити, що поняття “політична трансформація” в сегменті здійснення цілеспрямованих суспільно-політичних змін фактично збігається з поняттям “політична модернізація”. Його відмінність від останнього полягає в тому, що воно включає спонтанну динаміку цивілізаційного розвитку, а також переорієнтації окремо взятого регіону чи суспільства.

Під **“модернізацією”**, що в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, у науці розуміють як сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та пере-

творень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості. До необхідності наукового розгляду зазначених категорій стосовно українського суспільства спонукають поліваріантний характер тлумачення проблеми трансформації та модернізації світовою наукою і відсутність ґрунтовних вітчизняних досліджень.

Проблема вивчення феномена політичної трансформації у сучасній політичній науці розглядається в кількох напрямках. Перший із них — у дослідженнях акцентується увага на вивченні сутності понять “політичний розвиток”, “сталий розвиток”, “системна трансформація”, “кризовий синдром модернізації”, “демократизація”. Представники другого напрямку розглядають категорії (вони становлять дихотомічні поняття-опозиції), що пояснюють механізми й характер здійснення модернізації. До найважливіших з них належать: “традиційне — сучасне суспільство”, “стихийна — цілеспрямована модернізація”, “органічна — неорганічна (навздогінна) модернізація”. Дослідники третього напрямку вивчають базові поняття модернізаційної теорії, різноманітні науково-публіцистичні характеристики, що останнім часом часто з’являються в ході дебатів про зворотний бік модернізації, її негативні прояви. До них, зокрема, належать: “контрмодернізація”, “антимодернізація”, “псевдомодернізація”, “вестернізація”.

Термін “модернізація” вживається в науці з 50-х років ХХ ст. Етимологічно він пов’язаний з французькими словами *moderne* — сучасний, новітній та *modernisation*, що означає оновлення, а також з англійськими однокореневими термінами *modern*, *modernity*, *modernization*, щодо яких можливі два варіанта перекладу на українську мову. Перший — буквальный, коли всі три терміна передаються спорідненими словами: модерний, модерність і модернізація, другий — українізований варіант: сучасний, сучасність та осучаснення. У соціальних науках пострадянських країн склалась практика змішаного вживання обох варіантів: сучасний, сучасність і модернізація.

У загальному термінологічно-поняттєвому плані модернізація трактується сучасною наукою як “процес набуття менш розвиненими суспільствами низки рис, характерних для більш розвинених суспільств; найважливіший напрям у політичній діяльності шерегу країн; одна з глобальних проблем і необхідна умова здійснення но-

вого світового порядку”. В її основі, як вважає Е. Тадевосян, лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку “постійної зміни й ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їх функцій у відповідності з потребами раціонального і ефективного функціонування суспільства”.

Подібне розуміння модернізації як процесу переходу від традиційного суспільства до сучасного, оновлення його в дусі вимог сьогодення, тобто безперервного руху від простих до складніших форм організації суспільно-політичного життя, здобуло фактично одностайне визнання вчених. Разом з тим спостерігається неоднозначність і невизначеність цього поняття на рівні його конкретних інтерпретацій, що спричинило безліч модифікацій, в основу яких покладено процеси урбанізації, індустріалізації, переходу від масового до атомізованого суспільства вдосконалення економічної інфраструктури, суспільної диференціації, трансформації державно-владних структур і т. ін. У теорії модернізації наявні суперечливі наукові підходи до аналізу цих процесів. Розробку концепції модернізації в наближеному до сучасного розумінні подано в аспектах “соціології розвитку” (Т. Парсонс, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу та ін.) і “політології розвитку” (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Біндер, Л. Пай, С. Хантінгтон та ін.).

Сучасна соціологія розвитку спирається на те, що модернізація — це своєрідний комплекс сукупних суспільно-історичних, державно-правових, морально-психологічних та культурологічних зрушень, до яких належать, з одного боку, вивільнення науки, мистецтва, школи з-під контролю релігії, а з іншого — посилення поділу праці та питомої ваги промисловості в загальносоціальному розвитку. Вважається, що подібні процеси (дещо еkleктично, на локально-місцевому рівні) розгортаються з найдавніших часів. Однак найчастіше подібні зрушення були пов’язані з розвитком продуктивних (рушійних) сил і виробничих відносин, що склались на європейському континенті у XVII–XIX ст. і прогресують у різних країнах, незалежно від їх конкретних форм (приватнокапіталістичних, державно-капіталістичних, соціалістичних тощо). На думку російського вченого Г. Померанца, модернізація в такому широкому контексті означає “прискорений і безперервний процес раціоналізації людських відносин з природою”.

Приблизники політологічного тлумачення модернізації розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення проходять у всіх основних компонентах соціальної системи

(економічній, правовій, політичній сферах, у соціальних відносинах, культурі, системі освіти та ін.), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін. Послідовна політична модернізація здійснюється як чинник і гарант забезпечення послідовності модернізації в усіх сферах суспільного життя.

Дослідникам такої наукової орієнтації властиве прагнення виявити джерела, характер і спрямованість політичних змін. Вони вважають, що модернізація — це насамперед вдосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Пріоритетними напрямками вважаються:

- впорядкування геополітичного простору через утворення національних або федеративних держав, централізацію та децентралізацію влади;
- здатність держави до структурних змін у всіх сферах суспільного життя зі збереженням стабільності та внутрішньої консолідації суспільства;
- залучення широких мас населення до участі в політичному процесі і встановлення політичної демократії;
- вдосконалення соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації — ролі і функцій держави, структури і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення (модернізаторської еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів);
- політична соціалізація особи, спрямована на розширення її політичної участі, утвердження як неперехідної цінності людського виміру політики.

Розмежування підходів до теорії модернізації на соціологічні та політологічні є, до певної міри, умовним. У її розширеному тлумаченні, що передбачає вдосконалення суспільства в цілому, а не лише його окремих сфер, позиції соціологів і політологів щодо визначення критеріїв і напрямів модернізації часто збігаються. До того ж, наприкінці 80-х і в 90-ті роки минулого століття з'являються інтегрально-синтезуючі підходи, які враховують досягнення обох наукових напрямів. Таким, зокрема, можна вважати підхід німецького філософа *Ю. Хабермаса*, його концепція модернізації стосується комплексу взаємопов'язаних процесів, а саме:

- нагромадження капіталу і мобілізація ресурсів; розвиток виробничих сил і підвищення продуктивності праці;

- встановлення централізованої політичної влади і формування національної ідентичності;
- розширення прав політичної участі, урбаністичних форм життя і формальної освіти;
- секуляризація знань та суспільних норм тощо.

Заслуговує на увагу і методологічний підхід французького дослідника *М. Дюверже*, який у дослідженнях держави й суспільства запропонував поєднувати юридичний і політичний аналіз. Таке поєднання, на думку вченого, дозволить, з одного боку, вивчати не тільки політичні інститути, що регламентуються правом, а й ті, що правом повністю чи частково ігноруються (політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, групи тиску та ін.). З іншого боку, зазначена орієнтація дозволить вивчати політичні інститути, регламентовані Конституцією, законами, не тільки в юридичному, а й у політологічному аспекті, що дасть змогу визначити, якою мірою ці інститути функціонують у відповідності з правом або “вислизують” від нього.

Французький учений зазначає, що сучасний розвиток соціальних наук дає змогу розглядати суспільство та його інститути як об’єкт науки в цілому. Не піддаючи сумніву важливість юридичних феноменів серед суспільних явищ, М. Дюверже звертає увагу на те, що у праві “слід розрізнити те, що є ефективним для застосування, й те, що не є таким”. Закон, юридична норма, Конституція є “не відображенням реального, а спробою впорядкування реального, спробою, якої ніколи не вдається досягнути повністю”.

Як свідчить світовий досвід, *моделювання модернізації* як реального процесу відбувається у двох основних вимірах:

1) *спонтанно* (стихійно) через поступове нагромадження передумов у певних царинах суспільного життя, вдале поєднання яких у певний історичний час, у межах того чи іншого соціально-політичного простору, дає якісно новий поштовх;

2) *свідомо* (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від ступеня органічності її перебігу співвідносно з реально існуючими національними інститутами та ментально-психологічними орієнтаціями населення.

У полемічному категоріально-політологічному полі поряд з поняттям “політична модернізація” відбувається кристалізація нових понять, які його суттєво доповнюють і конкретизують, спроба їх систематизації, на наш погляд, може ґрунтуватися на виокремленні трьох

споріднених груп. До першої з них належать поняття, які так чи інакше дублюють уже розглянуті або ж тісно співвідносяться з ними й розкривають модернізацію як процес, скажімо, поняття **“політичний розвиток”** у політології трактується як “багатовимірний процес, у ході якого в результаті взаємодії політичних сил здійснюються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства”. Цей процес “не слід ототожнювати з політичним прогресом і тим більше з прогресом взагалі”, у різні періоди він може здійснюватись “як у революційній, так і в еволюційній формі”.

Існує дві основні тенденції співвіднесення понять “політичний розвиток” і “політична модернізація”. Перша ґрунтується на ідентифікації. Причому одні дослідники розглядають політичний розвиток як частину процесу політичної модернізації. Інші вважають теорію політичної модернізації похідною від концепцій політичного розвитку. Поняття “модернізація” вони відмежовують від поняття “розвиток”, застосовуючи його лише до країн, які здійснюють перехід до індустріального суспільства, а також домінування над процесами інституціоналізації процесів соціальної мобілізації і політичної участі.

Друга тенденція започаткована в 60-ті роки ХХ ст. С. Хантінгтоном, її представники заперечують ототожнення названих понять як таке, що “надміру обмежує застосування концепції політичного розвитку у часі й просторі, зокрема до аналізу політичних процесів у Стародавній Греції й у Стародавньому Римі”. А це, в свою чергу, унеможлиблює “визнання наявності політичного регресу в суспільстві” і дає всі підстави для твердження, що головною властивістю політичного розвитку є проста “зміна існуючих політичних реалій”. Що ж до якісно-змістовного вдосконалення останніх, то це — прерогатива політичної модернізації, яка “дозволяє суспільству рухатись від стану бідності до стану багатства”.

Стосовно терміна *“політичний розвиток”* існує досить широкий спектр інших підходів. П. Шаран, автор відомої книги “Порівняльна політологія” (1984, Нью-Делі), звертає увагу на такі з них:

- політичний розвиток як політична передумова економічного розвитку;
- політичний розвиток як політична модель індустріальних суспільств;
- політичний розвиток як модернізація;

- політичний розвиток як функціонування національної держави;
- політичний розвиток як адміністративний і правовий розвиток;
- політичний розвиток як масова мобілізація і участь;
- політичний розвиток як будівництво демократії;
- політичний розвиток як зміна порядку і стабільності;
- політичний розвиток як мобілізація влади;
- політичний розвиток як один з аспектів багатовимірного процесу соціальних змін.

Як бачимо, при всій багатоплановості цього поняття, воно є досить близьким до досліджуваного нами, оскільки звернене практично до тотожних суспільно-політичних феноменів.

На місце нової соціально-культурної парадигми, нового світогляду і навіть своєрідної нової програми дій людей модернізаторського типу останнім часом ставиться ідея **“сталого розвитку”** (“Sustainable Development” в англomовному варіанті). Згідно з нею, основним завданням сучасної цивілізації є розв’язання проблем, пов’язаних з потребами і прагненнями людей, а сам сталий розвиток вважається таким, що “задовольняє потреби нинішнього часу”, не ставлячи під загрозу “здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби”. Привабливість ідеї “сталого розвитку” спонукає деяких учених розглядати його не як один із концептів теорії модернізації, а як альтернативу останній. На їхню думку, це дозволяє гармонійно узгодити циклічність та лінійність розвитку, подолати теоретичну кризу, основою якої є “центральна вісь сучасної світової політики – конфлікт між Заходом та іншим світом”.

Поглиблене уявлення про сутність ідеї “сталого розвитку” дають матеріали Всесвітньої зустрічі на вищому рівні (Копенгаген, 6–12 березня 1995 р.), де було прийнято програму дій в інтересах соціального розвитку. Згідно з нею *основними параметрами “сталого розвитку” є такі принципи:*

- широка участь громадянського суспільства у розробці і втіленні в життя рішень, які визначають функціонування і добробут народу, суспільства;
- широкомасштабні моделі сталого економічного зростання і сталого розвитку, інтеграція демографічного аспекту в економічну стратегію і стратегію розвитку, які прискорять темпи сталого

розвитку і подолання бідності та сприятимуть досягненню демографічних цілей і підвищенню якості життя населення;

- справедливий і недискримінаційний розподіл переваг (здобутих завдяки зростанню) серед соціальних груп і країн, розширення доступу до продуктивних ресурсів для людей, які живуть у бідності;
- взаємодія ринкових сил, що сприяють ефективності й соціальному розвитку;
- державна політика, спрямована на подолання чинників, що призводять до соціального антагонізму, повага плюралізму й багатоманітності;
- сприятлива і стабільна політична і правова структура, що сприяє взаємному зміцненню зв'язків між демократією, розвитком усіх прав і основних свобод людини;
- політичні і соціальні процеси, що характеризуються недопущенням ізоляції і дотриманням принципу плюралізму та багатоманітності, серед них релігійну й культурну багатоманітність;
- зміцнення ролі сім'ї у відповідності з принципами, цілями і зобов'язаннями, проголошеними у Декларації Всесвітньої зустрічі на високому рівні в інтересах соціального розвитку та на Міжнародній конференції з народонаселення і розвитку, а також ролі держави і громадянського суспільства;
- розширення доступу до знань, технологій, освіти, медичного обслуговування та інформації;
- зміцнення солідарності, партнерства та співробітництва на всіх рівнях;
- державна політика, що створює людям можливості для здоров'я і продуктивного життя;
- охорона і збереження навколишнього природного середовища у контексті зорієнтованого на людей сталого розвитку.

Однак поряд із дещо ідеалізованою концепцією сталого розвитку мають місце і інші погляди. Так, російські вчені М. Рац і С. Тарутін справедливо зауважують, що люди ще не придумали ніякої моделі сталого розвитку чи навіть більш-менш обґрунтованого проекту, розроблених і викладених “у строго концептуальній формі”, і що “стійкою, стабільною може бути тільки наша орієнтація на розвиток”.

Системне дослідження проблеми трансформації та модернізації суспільства, а тим паче пошуки конкретної моделі модернізацій-

ної стратегії і тактики для України, неможливі за сучасних умов без застосування **синергетичного наукового напрямку**, спрямованого на забезпечення виживання і подальшого розвитку суспільства як цілісного організму. Синергетичні ідеї, на виникнення і розвиток яких вирішальний вплив справили І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен, Г. Ніколіс, Н. Ханке, Б. Білоусов, О. Жаботинський, М. Моїсєєв, Ю. Клімонтович, С. Курдюмов та ін., сприяють переосмисленню традиційних уявлень про соціально-політичні процеси. Вони, зокрема, дозволяють подолати стійкі стереотипи, сформовані минулим досвідом і перенесені в часи нинішні. Таким, наприклад, можна вважати ідеологічно-стереотипне уявлення про суспільний розвиток як про протистояння капіталізму й соціалізму. Значній частині українських суб'єктів політики та електората дотепер властиве так зване “лінійне мислення”. Вважається, що достатньо виплутатись із тенет одного із зазначених типів соціальної організації, щоб одразу ж опинитися у “царстві свободи”.

На відміну від такого світосприйняття, в синергетичному баченні світу суспільство сприймається як система, якій властиві взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність. У синергетичному дзеркалі соціалізм і капіталізм постають як стереотипи, штучно витворені свідомістю конструкції. Важливішим для нього є не виявлення поверхово ідеологічної конструкції, а всебічне вивчення і моделювання таких проблем:

- роль і вплив ринкових механізмів на політичну сферу і суспільний розвиток у цілому;
- боротьба за існування, виховання, втілення групових та індивідуальних інтересів у політичній системі;
- ступінь впливу інформаційних технологій і засобів масової інформації на суспільну свідомість;
- вивчення громадської думки та чинників, які справляють вирішальний вплив на неї (стану економіки, криміногенної ситуації у країні, рівня відповідності продекларованих владою цілей суспільно-політичним реаліям);
- місце і роль особистості у соціально-політичних процесах.

Особливого значення в синергетичному підході набуває визначення двох протилежних підвалів суспільства — позитивно-твірної, яка, незалежно від суспільного ладу, політичного режиму, стилю функціонування суспільства, здатна продукувати цілісність соціальної органі-

зації, та розсіювальної, що деструктивно впливає на першу підвалину, перешкоджає функціонуванню її елементів чи навіть поглинає останні. Через застосування міждисциплінарних досліджень синергетика виявляє закономірності та локально-специфічні особливості функціонування названих підвалин, керуючись тим, що вони “однаково необхідні для саморозвитку суспільства, локалізовані як у кожній з його структур і в зв'язках між ними, так і поза соціальним ладом”.

До об'єктивно-методологічних принципів дослідження трансформації та модернізації належить також *історичний підхід*, який передбачає вивчення різноманітних явищ політичного життя в їх послідовно-часовому розвитку, а також виявлення взаємозв'язку минулого, сьогодення та майбутнього. За основу обґрунтування необхідності його використання слід взяти тезу, згідно з якою розуміння досягнень та невдач модернізації на різних історичних етапах збагачує наші знання про причини і тенденції соціальних змін та перманентного розвитку. Точне й цілісне відображення історії передбачає також відтворення певного явища, події з властивими їм рисами і специфікою в тих чи інших конкретно-історичних умовах. Це, в свою чергу, сприяє подоланню проявів волюнтаризму і суб'єктивізму у практично-політичних діях і рішеннях.

Отже, у процесі розвитку міждисциплінарної теорії поступово, як її невід'ємна складова, постала концепція “політичної модернізації” як наслідок системної трансформації. У сучасному розумінні, що спирається на досягнення світової суспільно-політичної думки в осмисленні досвіду модернізаційних процесів різних країн, *політична модернізація* в розгорнуто-політологічному вимірі означає:

1) комплекс науково-методологічних засобів пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з адекватним розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності взаємовідносин: держава — міжнародна система, держава — громадянське суспільство, держава — особистість, суспільство — особистість, індивід — індивід та ін.;

2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціацію політичної структури, орієнтованої на створення ефективно-інституціонально-рольової системи; ос-

лаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної систем суспільства.

Концептуальний підхід із застосуванням системного, синергетичного, історичного, порівняльного та інших методів спонукає до переосмислення проблем трансформації та модернізації. Визначення основних аспектів цих феноменів та напрямів їх здійснення в українському суспільстві на широкому тлі цивілізаційних процесів дає змогу не лише поглибити уявлення про реформування суспільства перехідного типу, а й утвердити позиції вітчизняної політології як науки, здатної пояснювати новітні суспільно-політичні явища і процеси та продукувати евристично плідні концепції.

Сучасні дослідження спорідненості модернізації й системної трансформації, таким чином, виявляють наближеність їхньої методології, в основі якої лежить соціально-політичний аналіз, покликаний “позбавити тих, хто її застосовує, догматизму й однобічності” і спрямований “на комплексний підхід до вирішення складних і суперечливих проблем перетворення сучасних соціально-політичних систем”. Підходи до розуміння “трансформації” й “модернізації” почасти стосуються не лише перетворення окремо взятого суспільства, а й більш широкого кола питань. Зокрема, російський учений Л. Васильєв пропонує схему історичного процесу модернізації як свого роду “великої революції”, “глобального феномена світової історії”, котра й є “невід’ємною частиною глобальної багатосторонньої трансформації світу”, її “внутрішньою суттю” і “серцевиною”.

1.2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Для кращого розуміння комплексу наукових ідей, об’єднаних поняттям “**теорія модернізації**”, доцільно здійснити короткий експрес-курс в історію її розвитку та поступового вдосконалення. Найперше слід зазначити, що ця теорія з’являється після Другої світової війни, в роки глобальних світових трансформаційних змін. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення “третього світу” (в минулому колонії і напівколонії) поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку, здатної подолати песимізм попередніх

концепцій, репрезентованих О. Шпенглером, А. Тойнбі, П. Сорокіним, К. Ясперсом та ін. вченими, що розкривали різні аспекти кризи західного світу. Вироблення такої парадигми і, відповідно, спроби визначення критеріїв політичного прогресу було здійснено в рамках порівняльної політології наприкінці 50-х років ХХ ст., що й започаткувало самостійний напрям аналізу політики — теорії політичної модернізації.

Із синтезу різноманітних концептуальних підходів, висловлених задовго до введення в обіг самого поняття “модернізація”, та принципу нових ідей, зумовлених політизацією міждисциплінарної теорії, поступово поставала теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні. Все це, зрештою, й спричинило утвердження поняття “політична модернізація”, що являє собою “особливий специфічний напрям модернізації й водночас забезпечення процесу в цілому в сфері владних відносин”.

Широке розмаїття інтерпретацій політичної модернізації зумовлює неоднакові висновки й рекомендації, що мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінними за своєю науковою значущістю. Серед найвідоміших учених — представників розглядуваної теорії — західні політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Ептер, Ф. Ріггз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Хантінгтон, В. Цапф, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер, З. Бауман, Ж.-Ф. Ліотар, Е. Гідденс та ін.

Вирішальний вплив на самостійне формування категорії “політична модернізація” справили праці Д. Ептера “Політика модернізації” (1965 р.), Г. Алмонда і Д. Пауелла “Порівняльна політологія. Підхід з позицій концепції розвитку”, Л. Пая “Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження”, Ш. Ейзенштадта “Модернізація: протест і зміна” (всі 1966 р.), С. Хантінгтона “Політичний порядок в суспільствах, що змінюються” (1968 р.). Попри всю неоднозначність і розбіжність поглядів і підходів учених та їх послідовників, з висоти сьогодення є можливість подолати стереотипні уявлення про модернізацію як поєднання різнорідних соціально-історичних процесів, що характеризують індустріалізацію у країнах розвиненого капіталізму, або ж як сукупність процесів, що супроводжують політичні зміни у країнах “третього світу”.

Теорія модернізації пройшла кілька етапів розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій:

- 50–60-ті роки XX ст.;
- 70–80-ті роки XX ст.;
- від початку 90-х років XX ст.

Спробуємо охарактеризувати кожен із них. (Однак передовсім зауважимо, що можуть бути й інші варіанти періодизації. Так, професор Московського університету В. Пугачов виокремлює лише два етапи. Перший – з 50-х років і другий – з середини 60-х років XX ст.)

Перший період – зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку. Вони розроблялися в основному в напрямі універсалістської традиції західного лібералізму, спираючись на ідею однолінійного розвитку. Її суть у тому, що всі країни й народи, незважаючи на відставання одних і випереджаючий поступ інших, у своєму становленні проходять одні й ті ж етапи. Безпосередньою передумовою розробки модернізаційних проєктів було прагнення перенести на країни третього світу модель британської або американської політичних систем, які вважались на той час вершиною і зразком політичного розвитку.

Прикметно, що вже тоді представники модернізаційної теорії застосовували *міждисциплінарний підхід*, а отже, залучали до роботи економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів, представників інших наук. Це дало можливість виробити низку оригінальних концепцій розвитку капіталізму з використанням різних епітетів: “саморуйнівний” (І. Шумпетер), “народний” (Т. Кервер, Е. Джонсон), “безкласовий” (М. Сальвадорі), “колективний” (Т. Минз), “регульований” (Т. Шульце-Гевєрниць, В. Зомбарт), “оригінальний” (Г. Гільфердінг) та ін. Проте домінуючими були ідеї економічного зростання, які, зокрема, знайшли глибоке обґрунтування у працях У. Росту (“Стадія економічного росту. Некомуністичний маніфест”, 1960 р.; “Політика і стадії зростання”, 1971 р.). Автор стверджував, що перехід від традиційного суспільства до індустріального і далі базується на розвитку техніко-економічних умов накопичення капіталу.

У вироблених концепціях традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки розглядалися як економічно відсталі, для яких достатньо створити механізми стійкого розвитку, а всі інші проблеми вирішуться самі собою. Для практичного втілення такої моделі в життя пропонувалось вирів-

няти розвиток цих регіонів з розвиненими країнами. Механізми економічного зростання повинні були слугувати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка. Що ж стосується культури, то вважалося, що її прозахідні цінності буде набуто автоматично.

Поступова політизація цієї теорії зумовила інтерес до неї з боку представників офіційної влади різних країн, що значною мірою стимулювало нові глибокі дослідження (насамперед завдяки компаративістським студіям) і викликало сумніви щодо економічного зростання як єдиного критерію модернізаційного процесу. Зокрема, соціологи і політологи звертали увагу на те, що інституціоналізація не є механічним наслідком економічного зростання, а має самодостатнє значення.

Значним кроком уперед на завершальній стадії першого етапу був *технологічний детермінізм* і відповідні підходи до модернізації, які враховували, наприклад, кількість споживання людиною енергії (У. Мур, Д. Медоуз та ін.) або співвідношення неживих і живих джерел енергії (М. Леві). Подібні підходи відкрили шлях до точних вимірів, перевірок і, найголовніше, до поширення і вдосконалення порівняльного аналізу модернізаційних процесів.

На **другому етапі розвитку теорії модернізації** відбувалася переоцінка ідей першого етапу, а також аналіз прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Було доведено, що моделі економічного зростання і політичної інституціоналізації виявилися самі собою малоефективними й не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані теоретиками. Ідея “прогресу” почала розглядатися як деструктивна або, в усякому разі, як така, що втратила ореол абсолютної істинності. З приводу цього Г. Померанц зауважує, що розвиток від простого до складного — це невідворотний процес, зупинити його неможливо, однак у ньому приховано багато зла. Своєрідною реакцією на недооцінку останнього, на невміння його врівноважити є так звані “провали модернізації” у вигляді спроб практичної реалізації різного роду утопій.

У процесі критичного осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорії модернізації було виявлено:

- недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, зокрема методів квантифікації, математичної обробки інформа-

ції, комп'ютерного моделювання та ін. для розкриття механізмів переходу від традиційного стану суспільства до сучасного;

- тимчасовий і анклавний характер ефекту від практичного впровадження різних моделей модернізації;
- незбалансованість економічних, соціально-політичних та культурних наслідків модернізації;
- неадекватність євроцентричного характеру модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської і латиноамериканської культур.

Названі характеристики, які в різних варіаціях з'являються з 70-х років у працях відомих теоретиків, спричинили визнання відносної незалежності економічного розвитку “від жорстко визначених форм ідеології й політичної організації західного типу” та необхідності збереження національних традицій, які “допомагають зняти загрозу соціальної дезорганізації” й забезпечити мирні шляхи політичного розвитку.

На **третьому етапі розвитку теорії модернізації** західні вчені зрозуміли необхідність враховувати поряд з економічними та індустріально-технологічними (людські і природні ресурси, нагромадження чи наявність капіталу, розвинені технології) і геополітичні, соціальні, культурні, психологічні та ін. чинники розвитку. Тобто теорії модернізації набувають чітко вираженого *соціально-культурного характеру*. Що ж стосується політичного контексту модернізації, то він передбачає переорієнтацію суспільних відносин через поширення інтегральних цінностей, таких як соціальна держава, гуманізм, правова держава, свобода особистості, права людини та ін. Завдяки цьому вдавалося подолати євроцентризм, “вестернізацію” і визнати за самоцінні ісламську та індусько-буддистську “квазіцивілізації”; враховувати цивілізаційні культури окремих соціумів загалом. Вчені, навіть ті, які стояли біля витоків теорії модернізації, майже одноставно дійшли висновку про неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу. Разом з тим модернізацію дедалі частіше почали розглядати “як процес глибоко суперечливий, що тяжіє до постійної кризи культури і загрожує катастрофою не тільки на перших кроках, а й на рівні “найпередовіших суспільств”.

Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу щодо країн, які звільнилися від колоніальної залежності,

теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у конкретному суспільстві як свідому установку держави на здійснення якісних перетворень не шляхом переймання досвіду передових країн, а через поєднання найпоширеніших політичних структур, інститутів, цінностей, що мають універсальний, всезагальний характер, з традиційною специфікою певних суспільств.

Таким чином, теорія модернізації поступово еволюціонувала до складного й багатозначного комплексу ідей, концепцій, які охоплюють всі прояви суспільно-політичних модернізацій. На *першому етапі* вона розроблялася переважно у напрямі універсалістської традиції західного лібералізму, спираючись на ідею однолінійного розвитку. Значним кроком уперед на завершальній стадії першого етапу стало поширення і вдосконалення порівняльного аналізу модернізаційних процесів.

На *другому етапі* розвитку теорії модернізації було доведено, що моделі економічного зростання і політичної інституціоналізації виявилися малоєфективними й не спрацювали практично ніде в первісному вигляді. Ідея “прогресу” почала розглядатися як така, що втратила ореол абсолютної істинності. У процесі критичного осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорій модернізації було, зокрема, виявлено незбалансованість економічних, соціально-політичних та культурних наслідків модернізації, неадекватність євроцентричного характеру модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської, латиноамериканської та інших культур. Це спричинило визнання необхідності збереження національних традицій як гаранта подолання соціальної дезорганізації та забезпечення мирних шляхів суспільно-політичного розвитку.

Третій етап розвитку теорії модернізації відзначається чітко вираженим соціокультурним характером.

Осягнути процес модернізації на всіх етапах практично неможливо на рівні абстрактно-універсальних схем. Проте функціонування різних моделей за різних історичних умов і на кардинально відмінних рівнях соціальної організації дає змогу визначити **загальні характеристики модернізації**, її основні напрями в сучасному світі, котрі мають властивість інтегруватися в самодостатню цілісність, серед них:

- *раціоналізація* та забезпечення ефективності влади як вирішальний чинник довіри до влади та підтримки її громадянами;
- *диференціація* політичної структури, або інституціоналізація, яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення динамізму і стабільності, соціального порядку;
- *структурно-змістове перетворення* політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії, забезпечення широкої участі громадян у політичному житті;
- створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації;
- *трансформація* процесу модернізації у постмодернізацію.

Як і більшість теорій, представники яких займаються вивченням суспільно-політичних процесів, вона зазнала кілька криз, виявила ряд суперечностей, пов'язаних зі значним відривом теоретичних рецептів від практики суспільно-політичного реформування. Поетапне вивчення особливостей теоретичних підходів дозволяє дивитися з *оптимізмом* на теорію модернізації. Підставою для оптимізму можуть слугувати:

- трансформація стереотипних уявлень про модернізацію як засіб теоретичного забезпечення політики Заходу щодо країн, які звільнилися від колоніальної залежності, у бік її розуміння як інструменту комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку;
- поступове подолання в західних наукових підходах евроцентризму, “вестернізації” із врахуванням самоцінності цивілізаційної культури окремих соціумів, неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу;
- широке розмаїття інтерпретацій політичної модернізації (політичний розвиток, системна трансформація, сталий розвиток, демократизація, контрмодернізація та ін.), що дозволяє екстраполювати означену теорію на українське суспільство і поєднати на нинішньому етапі його розвитку індустріальні та постіндустріальні тенденції, синтезуючи їх як необхідні складові вітчизняної моделі демократичного вдосконалення і еволюційного самостворення соціуму.

1.3. ОСОБЛИВОСТІ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕННЯХ

Осягнути процес модернізації на всіх етапах практично неможливо на рівні абстрактно-універсальних схем. Однак функціонування різних моделей за різних історичних умов і на кардинально відмінних рівнях соціальної організації дає змогу визначити загальні характеристики модернізації, її основні напрями в сучасному світі, котрі мають властивість інтегруватися в самодостатню цілісність. Яким же постає в інтегрально-узагальненому вигляді процес модернізації суспільства?

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С. Блека, проходить кілька *стадій*:

- а) усвідомлення мети;
- б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- в) період трансформації;
- г) інтеграція суспільства на новій основі.

Мета модернізації у загальносвітовому масштабі тісно пов'язана з ціннісно-культурним механізмом її забезпечення — економічним зростанням, демократією для народу, політичною стабільністю і соціальним порядком, добробутом і всебічним забезпеченням творчого потенціалу особистості, врівноваженою соціальною справедливістю й рівністю можливостей. Гармонійний розвиток і вдосконалення ціннісно-культурного механізму дозволяє позбавитись бідності, нерівності (надмірної поляризації суспільства та зрівнялівки), репресій, насилля, залежності суспільства від владно-бюрократичних структур.

При всій розбіжності поглядів на втілення ідеї модернізації на практиці в цілому виділяються дві кардинально протилежні форми її реалізації, котрі значною мірою залежать від типу політичних систем і політичної влади. В одному випадку обираються репресивні (“драконівські”) засоби, коли суспільство (нерідко під ширмою “демократії”) насильно заганяють у нову модернізовану реальність. У другому випадку колективними та індивідуальними зусиллями створюються можливості для вдосконалення суб'єктів і рушіїв модернізаційного процесу, забезпечуються умови і стимули прискореного розвитку суспільства, набуття якостей свободи, компетентності, творчості, відкритості. І якщо перший шлях означає не що інше як вихід з одного глухого кута, щоб опинитися в

іншому, то другий здатний втілювати високе призначення людського буття.

На нинішньому етапі теоретичного осмислення модернізації остання вже не розглядається як однозначно позитивний процес вдосконалення суспільства. Цей процес постійно супроводжують конфліктні і кризові явища, які часто не тільки ставлять під питання його можливі позитивні наслідки, а іноді відкидають суспільство назад у його суспільно-політичному розвитку. Подібні ситуації, як правило, виникають внаслідок застосування готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує суперечності між залишками минулого й наслідками реформ. В результаті відбувається взаємне накладання типологічно різнорідних конфліктів, що викликає їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу. Елементи модернізованого суспільства за таких умов припиняють функціонувати як раціональні, водночас немодернізовані елементи втрачають здатність функціонувати як традиційні.

Культурно-духовна модернізація означає диференціацію та вдосконалення культурних систем, ціннісних орієнтацій, що передбачає:

- розвиток освіти, з утвердженням плюралізму гуманітарних течій;
- становлення інформаційного суспільства і розвиток засобів масової інформації;
- формування національної культури і мови, релігійно-конфесійну толерантність, легалізацію розмаїття ідеологічних течій;
- поширення ліберальних цінностей і раціоналізацію свідомості;
- виникнення автономної вільної особистості.

Деякі вчені навіть вважають, що “розвиток нового культурного стереотипу”, вкладення коштів у сферу освіти з метою “формування людського капіталу” є серцевиною модернізаційного процесу.

Політична модернізація, поряд із притаманною їй власною специфікою, виступає синтезуючою щодо названих типів, оскільки однією з основних її характеристик є забезпечення структурних і якісних змін не лише в політиці, а й у соціальній, економічній, культурно-духовній та інших сферах, створюючи тим самим умови для збереження стабільності і внутрішньої консолідації суспільства.

Таким чином, щоб визначити пріоритети й основні параметри модернізаційного процесу певного суспільства, слід неодмінно вийти за межі політичної сфери й спробувати розглянути цей процес у широкій та універсальній перспективі. А це, своєю чергою, об'єктивно передбачає суттєве підкріплення авторського політологічного підходу матеріалами з інших наук — історії, економічної теорії, правознавства, філософії, соціології. Таке поєднання надає проблемі синергетичного звучання і потребує, поряд з політологічним аналізом, застосування синтетично-плюралістичного підходу. Плюралізм у даному випадку полягає в намаганні охопити якомога ширше наукові здобутки. “Плюралістичний характер певного підходу, — як справедливо зауважує відомий західний економіст В. Леонтьєв, — полягає не в одночасному застосуванні суттєво різних підходів, а в готовності переходити від одного типу інтерпретації до іншого”.

1.4. МОДЕЛІ ЗДІЙСНЕННЯ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У сучасних підходах до трансформації як загальноцивілізаційного явища розрізняють два її основні різновиди (моделі). Перший з них — оригінальна, спонтанна, або, як її найчастіше називають, органічна модернізація, властива розвиненим країнам Заходу, які пройшли довготривалий шлях безперервного, прогресивного революційно-реформаторського розвитку. Другий тип — навздогінна (вторинна), або неорганічна модернізація. Процес **органічної модернізації**, поступово розгортаючись і постійно вдосконалюючись, системно охоплюючи всі сфери суспільного життя і встигаючи від епохи до епохи захопити соціальні низи, практично не вступав у різке протистояння з традиційними цінностями, а трансформував їх відповідно до соціальних потреб. Саме в цьому полягає його органічність та зразковий характер для решти світу.

Таку думку поділяють більшість західних і вітчизняних політологів. Зокрема, російський учений В. Сумський зауважує, що, незважаючи на японський та інші вагомні приклади, “єдиним осередком і центром модернізації був і залишається Захід”. Він вмотивовує свою думку тим, що зазначений процес більш ніде “не відбувався органічно, системним чином, рівномірно поширюючись на всі сторони бут-

тя”. На думку українського вченого Ю. Павленка, західна цивілізація “принципово відмінна від усіх попередніх і синхронних їй цивілізаційних систем за такими ознаками, як раціоналізм, індивідуалізм, прагматичний утилітаризм, промисловий ринковий капіталізм, що зумовили спочатку західну, а потім всесвітню індустріалізацію, урбанізацію та, зрештою, об’єднання людства у межах глобальної макроцивілізаційної системи”.

Американський професор політології Ф. Фукуяма у своїй всесвітньовідомій книзі “Кінець історії і остання людина” (1992 р.) доводить, що, попри всі ідеологічні розбіжності та жорстоке протистояння, практично всі розвинені країни запровадили в себе або намагаються запровадити ліберально-демократичні цінності. А разом з ними й багато інших країн рухаються у напрямі переходу до ринкової економіки та інтеграції у глобальну систему капіталістичного поділу праці. Це означає “кінець історії” як широкої еволюції людських суспільств у напрямі до кінцевої мети — демократичного капіталізму, що став безальтернативною моделлю політичної і економічної організації для розвинених країн Заходу та ідеалом для суспільств, які прагнуть максимально реалізувати свої можливості у боротьбі за гідність людини.

Визначальним елементом удосконалення західного суспільства, одним із наскрізних результатів розвитку західної цивілізації загалом у більшості наукових досліджень вважається *індустріалізація*. Саме її беруть за основу найпоширенішої схеми періодизації модернізаційного процесу. Тут виокремлюють такі етапи, які послідовно вдосконалюються від часів Відродження до наших днів: доіндустріальний (XVI–XVII ст.), ранньоіндустріальний (XVIII — початок XX ст.), пізньоіндустріальний (до кінця 60-х років) та постіндустріальний (з 70-х років).

Наведена схема певною мірою хвибує економічним детермінізмом і не зовсім відповідає нашому завданню здійснити екскурс з метою виявлення внутрішньої еволюції соціально-політичної системи на двох полюсах цивілізаційного розвитку. І все ж варто зосередитися на ній, оскільки соціально-політична основа модернізації західного суспільства простежується не досить чітко і є не такою універсальною, як індустріалізація, хоча й не поступається останній за значущістю.

Соціально-політичною основою, або спільним стрижнем, який поєднує етапи в єдиний модернізаційний потік, є **ліберальна демократія**, котра була започаткована в надрах середньовічних комун і

станових парламентів, витримала масові релігійні та селянські рухи, буржуазні революції, класові битви, випробування бонапартизмом, фашизмом, “реальним соціалізмом”, соціал-демократією і “утвердила себе як достатньо міцна форма держави, політичного режиму, ідейної цінності; “демократичного методу” в кількох десятках країн і залишається бажаною формою політичної організації для решти світу”. Як класична основа моделі розвитку західної цивілізації ліберальна демократія багато разів опинялась перед загрозою трансформації у свою протилежність. Її життєздатність пов’язана з трансформаційними можливостями.

У своєму класичному варіанті ліберальна демократія з її орієнтаціями на індивідуалізм, свободу, парламентаризм, обмеження сфери впливу держави, поділ і стримування влади стала значним кроком уперед на шляху звільнення людини, поваги її гідності та основоположних прав. Разом з тим у процесі еволюції виявилися і ряд суттєвих недоліків, таких як соціально-класова обмеженість, декларативність демократії для соціально незахищених верств населення, обмеженість реальної політичної участі особи, заниження ролі держави в управлінні суспільством, ігнорування колективної природи людини та ін. Відповіддю на ці недоліки стали соціальні рухи та революційно-реформаторські процеси, а також нові підходи, які значно змінили ціннісну першооснову ліберально-демократичних орієнтацій.

Тепер спробуємо дати системну характеристику комплексу неоднозначних і нерівномірних процесів, які розгортаються в епоху суспільно-політичних зрушень на просторах тієї частини світу, яку називають Незаходом. Визначення і визнання *Незаходу* як певної опозиційної Заходіві цілісності остаточно закріпилося у сучасній науці після усунення штучного поділу світу на капіталістичну й соціалістичну системи. З цим пов’язаний активний перегляд меж вторгнення Заходу в специфіку моделювання сучасної модернізації незахідних країн. Однак разом з визнанням необхідності подібного перегляду для більшості вчених (як західних, так і незахідних) залишається незаперечним визначення типу модернізації, властивого незахідному світові, як вторинної (відображеної), або неорганічної. Так чи інакше цей тип є характерним для всіх країн, котрі з певних причин відстали від західного типу розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн догнати їх за рівнем і якістю життя.

Неорганічна модернізація, як правило, зумовлена не внутрішніми імпульсами розвитку, а зовнішніми чинниками і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах. Якщо еволюційні та революційні соціально-політичні зміни органічного характеру у розвинених західних країнах в основному збігаються “з проблематикою генезису капіталізму, зародження і становлення буржуазних суспільств”, то неорганічний тип модернізації мав дещо інший перебіг. Він знайшов своє втілення насамперед у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку, які стали на шлях системних соціально-політичних змін значно пізніше, ніж розвинені країни Заходу.

Невдачі модернізаційної стратегії 50–70-х років щодо країн, які поступово звільнялись від колоніальної залежності, на деякий час скомпрометували і взагалі вивели термін “модернізація” з наукового обігу. Натомість активніше стали вживати поняття “розвиток”. Цей синдром завдяки певним успіхам модернізаційних процесів у Туреччині, Індії, останнім часом у Східній Європі, створення анклавів сучасного життя в деяких відсталих країнах, а також внаслідок мобільності західних модернізаційних методик, в основному вдалося подолати на Заході. У значній ж частині вітчизняних суспільствознавців насторожене ставлення до модернізації залишається досить стійким, що пов’язано насамперед з недостатнім розумінням альтернатив навздогінній моделі, котра загрожує втратою традиційної культури, національної ідентичності й безперспективністю утвердження нової, сучасної.

Подолання цієї кризи і друге народження ідеї модернізації пов’язане з концепцією постмодернізації, котра є не лише альтернативою старій теорії, а й своєрідним наслідком її інноваційної орієнтації, а також її продовженням. І якщо модернізація означає рух у бік сучасного суспільства, то **постмодернізація** — це заглиблення в неусвідомлену до кінця і непередбачувану сутність постсучасного суспільства за умов суперечливості між реальністю (сьогоденням) тієї чи іншої країни і піднятою західною модернізацією планкою стандартів соціального розвитку та зразків співжиття на суспільно-індивідуальному рівні.

Поняття “постмодернізація” похідне від широкого філософського поняття “постмодерн” (або “постмодернізм”), стосовно якого упродовж кількох останніх десятиліть у світі ведуться постійні дискусії. Вперше його вжито 1917 р. в книзі Р. Панвіца “Криза європейської

культури”, в якій йшлося про нову людину, покликану подолати за-непад. Хоча цей образ і перегукується з поширеним сьогодні поняттям “постмодерна людина”, російський філософ А. Гулига висловив думку, що це був “лише парафраз ніцшеанської ідеї “надлюдини”, а німецький дослідник постмодернізму В. Вельш вважає його тогочасне вживання “передчасним” з огляду на відсутність адекватного дано му мислимому феномену соціального вияву.

Наближеного до сучасного розуміння термін набув у А. Тойнбі, який 1946 р. визначає постмодернізм як якісно новий етап у розвитку західноєвропейської культури. Започаткований наприкінці XIX ст., цей етап ознаменувався, на думку вченого, “переходом від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин”. Дещо пізніше, в 60-ті роки, коли висловлена А. Тойнбі думка матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності і коли виникли нові явища, які раніше передбачити було просто неможливо, поняття “постмодерн” набуло в дослідженнях американських соціологів і критиків значення більш-менш адекватного якісним характеристикам соціально-культурного часу. Відтоді з’явилась значна література з проблем постмодернізму, а разом з нею і стійкі характеристики цього явища.

Спираючись на досвід осмислення постмодерну в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення. Під **постмодерном** сьогодні розуміють:

1) *нову тенденцію в культурному самоусвідомленні* розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Лютар характеризує як “недовір’я стосовно метаоповідей”, вихід з обігу “метанаративного механізму легітимації” попередньої епохи, котрий тримався на звернених у майбутнє “великих завданнях” людства — ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара повсякденної праці;

2) *глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть XX ст.*, коли не тільки зникає визначеність, а й з’являється “безкінечна кількість невизначеностей”, які підштовхують до розуміння того, що “ми маємо справу не з “новим світовим порядком”, а з неспокійною, надломленою планетою”;

3) *новий напрям у соціальній теорії*, який ставить за мету пояснити зазначені явища і процеси, “стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення”.

З кінця 60-х років поняття “постмодернізм”, поряд з іншим, застосовується для характеристики новацій у соціально-політичній сфері, основою яких постає так звана “ситуація постмодерну”. За цієї ситуації, з одного боку, виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне “помститися” за спроби його перетворення, прирікаючи, таким чином, на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти, а, з іншого, теорія постмодернізму постає “логічним продовженням класичної концепції модернізації за умов технологічної революції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході”.

Ситуація постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини-хазяїна, абсолютного володаря та повелителя. За нових обставин, як вважає сучасний російський філософ Л. Карасьов, стає зрозумілим, що загадка людини полягає не в тому, в який бік вона змінюється, а в тому, що вона взагалі не змінюється. І саме внаслідок цієї незмінності загальний стан світу стає дедалі гіршим і гіршим. Разом з тим постмодернізм, на думку вченого, дає сучасній людині шанс облишити Універсум і, нарешті, знайти спокій для себе, інтуїтивно орієнтуючись у подальшому на “ієрархію допустимого” як на найменше зло: “На що піде зрубане дерево: на будівництво храму чи на побудову шибениці? Ієрархія допустимого пояснить різницю миттєво, хоча загубленого дерева буде жаль у обох випадках”. Саме в цьому полягає морально-духовний вимір постмодерної ситуації і постмодерного світосприйняття.

Осмилення поняття “постмодерн” перебуває у стані постійного розвитку. Концепції, які намагаються його пояснити, на сьогодні в розвинених країнах Заходу існує майже стільки, скільки там є університетів і професорів-гуманітаріїв. Причому відмова від цінностей модерну з’являється, на думку одного з теоретиків постмодернізму М. Хайдеггера, не від бажання сліпої руйнації і не від суєтного прагнення до оновлення, а від необхідності надати світові такого смислу, який не принижує його до ролі прохідного двору в певну потойбічність.

Серед західних теоретиків, які торкаються проблеми суспільно-політичного прояву постмодерну, особливо виділяються: Т. Парсонс, Б. Бадур, Х. Пфафф, Б. Гізен, В. Райнер, І. Срубар, Н. Тсірос, Ж.-Ф. Ліотар, З. Бауман, Ж. Дерріда, Є. Хубер, Д. Гриффін, П. Козловські, Б. Гройс, Д. Харвей, Е. Гідденс. Не заглиблюючись в особливості постмодерністичного дискурсу, варто звернути увагу на відмінності та діалектику співвідношення понять “модерн” і “постмодерн”.

“*Постмодернізація*” у політологічному плані може бути визначена як сучасна, досконаліша форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, — здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму.

Відмінність постмодернізації від модернізації полягає в переорієнтації її завдань з огляду на зміну суспільно-політичної ситуації в сучасному світі. *Потребу в такій переорієнтації* зумовлюють:

- зростання ролі симуляцій дійсності у засобах масової інформації, дематеріалізація науки і техніки;
- загострення екологічної проблеми і виникнення кризи ідеології економічного зростання, ідеї прогресу утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою;
- домінування тотального плюралізму утвердження нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці;
- поява постутопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини й суспільства у своїх правах;
- зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету у бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини;
- зниження ступеня довіри суспільства до ієрархічних інститутів, бюрократизації й централізації;
- падіння значущості політичної, економічної влади та наукового авторитету;
- виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм;

- відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів;
- синтез наукових і релігійних знань з метою зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття;
- пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає охоплення в межах цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

Таким чином, постмодернізація в теоретичному і практично-політичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, що передбачає універсалізм іншого порядку, порівняно з попереднім — часів становлення модернізаційної теорії. Цей універсалізм ґрунтується на прагненні до глибокого взаємопорозуміння сторін, у пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань.

За умови розгортання процесу постмодернізації поступово втілюються в суспільно-політичну практику *дві орієнтації*:

1) на концентрацію в єдиному центрі тільки найсуттєвіших, основних функцій керівництва і управління без надмірного обмеження сфери дії місцевого самоврядування;

2) на створення системи соціального управління, що дозволяє, організовуючи будь-яку сферу життєдіяльності, “максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і якомога менше вдаватися до примусу”.

Отже, можна з впевненістю стверджувати, що в останні десятиліття ХХ ст. важливе місце в житті людства починає займати трансформація модернізації у постмодернізацію. Остання охоплює:

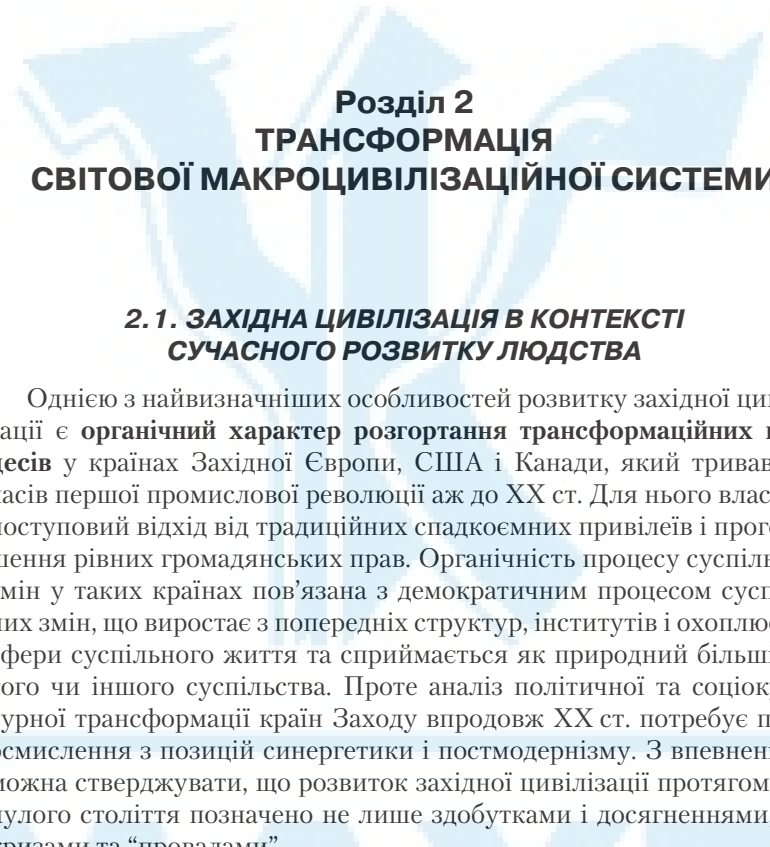
- переорієнтацію інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей;
- формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій;
- розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять “системна трансформація”, “політична модернізація”, “політичний розвиток”, “сталий розвиток”, “постмодернізація”. Які існують підходи до розуміння цих понять в українській та зарубіжній політичній науці?
2. Проаналізуйте основні теорії трансформаційних (модернізаційних) процесів.
3. Охарактеризуйте діалектику співвідношення дихотомії “модернізація – постмодернізація”.
4. Назвіть основні підходи до розуміння трансформаційних процесів, що проходять у сучасному світі.
5. Особливості і роль системної трансформації у соціально-політичному розвитку.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Особливості впливу політичної трансформації на розвиток суспільства.
2. Основи теорії трансформаційних процесів.
3. Напрями регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі.
4. Основні принципи теорії постмодернізації.

Розділ 2 ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОЇ МАКРОЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

2.1. ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Однією з найвизначніших особливостей розвитку західної цивілізації є **органічний характер розгортання трансформаційних процесів** у країнах Західної Європи, США і Канади, який тривав від часів першої промислової революції аж до ХХ ст. Для нього властиві поступовий відхід від традиційних спадкоємних привілеїв і проголошення рівних громадянських прав. Органічність процесу суспільних змін у таких країнах пов'язана з демократичним процесом суспільних змін, що виростає з попередніх структур, інститутів і охоплює всі сфери суспільного життя та сприймається як природний більшістю того чи іншого суспільства. Проте аналіз політичної та соціокультурної трансформації країн Заходу впродовж ХХ ст. потребує переосмислення з позицій синергетики і постмодернізму. З впевненістю можна стверджувати, що розвиток західної цивілізації протягом минулого століття позначено не лише здобутками і досягненнями, а й кризами та “провалами”.

Перехід західного суспільства на шлях індустріалізації ще не означав досягнення внутрішньої стабільності. На початку ХІХ ст. бурхливо розвивається процес розшарування соціально-класових сил та інтересів у структурі громадянського суспільства, формування багатокладності суспільної структури. Це викликало бо-

ротьбу класових сил, зумовило радикалізацію проектів суспільних перетворень, а також їх прогресування за умов протистояння лібералізму і консерватизму. У цьому протистоянні виявилися і вади індустріальної цивілізації та біди, від яких страждало людство: економічні кризи і масові злидні, експлуатація відсталих суспільств, революції, громадянські та колоніальні війни. Економічні кризи, найбільшою з яких стала загальносвітова промислова криза 1900–1903 рр., постійно підштовхували західні суспільства до деградації у політичному житті. Поряд з цим на зламі XIX–XX ст. значно загострилися міждержавні відносини, що призвело до створення військово-політичних блоків держав, їх суперництва та розв'язання ними у першій чверті XX ст. світової військово-політичної та революційної кризи.

Втрату західною цивілізацією духовних орієнтирів на початку XX ст. гостро відчували західні мислителі А. Тойнбі і О. Шпенглер. Останній, зокрема, у своїй відомій праці “Присмерк Європи” (1917 р.) писав, що західна цивілізація перетворилася на простий комплекс методів і знарядь праці, які втратили душу. А П. Сорокін 1937 р. у праці “Соціокультурна динаміка” зауважив: “На землі щезли мир, безпека і впевненість. У багатьох країнах люди забули що таке процвітання і добробут, свобода перетворилася просто у якийсь міф. Сонце західної культури зайшло”.

Антимодернізаційні тенденції, які нагромадились на зламі XIX–XX ст., за умов третього — пізньоіндустріального — етапу модернізації відіграли фатальну роль у розвитку всієї західної цивілізації. Доведена до крайнощів політика розвитку західних країн за рахунок колонізації, боротьба за переділ уже поділеного світу призвели до кризи міжнародних відносин, якою вперше в історії було охоплено всі європейські держави. Результатом цієї кризи стали:

- Перша світова війна;
- революція і громадянська війна у Росії;
- революційні вибухи у Німеччині, Угорщині і Словаччині;
- страйковий робітничий рух в Англії і Франції.

Виникнення на карті світу Радянського Союзу, його успіхи на шляхах форсованої індустріалізації та мілітаризації призвели до протистояння двох світових соціально-політичних систем і до поглиблення внутрішньої кризи західного світу. Її безпосереднім наслідком стало зародження в Італії та Німеччині фашизму і невідворотний рух людства до нової світової війни.

Таким чином, перша половина ХХ ст. пройшла під знаком *глобальної кризи західної цивілізації*. Основним її наслідком були дві світові війни. Виникнення фашизму як альтернативи західному ліберально-демократичному розвитку ледве не спричинило руйнування західної цивілізації, від якої на початку 40-х років ХХ ст. залишилось лише кілька островців (Англія, Канада, США).

Проте, незважаючи на серйозні потрясіння, західна цивілізація у черговий раз довела свою життєздатність. Окрім кризових явищ західне суспільство, внаслідок подальшого розвитку індустріалізації, на початку ХХ ст. отримало могутній антикризовий потенціал, а саме — виникнення поточно-конвеєрного виробництва, досягнення в галузі наукової організації праці, нові підходи до задоволення соціальних потреб людини, поглиблення міжнародного поділу праці.

У 20-ті роки минулого століття виявилась модернізаційна здатність Заходу до суспільно-політичної стабілізації через модифікацію політичної стратегії, спираючись на потужний науковий потенціал. Стабілізації західної економіки об'єктивно сприяли техніко-економічні досягнення. Цей період, зокрема, відзначився появою регулярної цивільної авіації, електрифікацією промисловості і побутової сфери, створенням трамвая, автомобіля для широкого вжитку, виникненням кіно та інших засобів передачі інформації, значним збільшенням тиражів газет і журналів.

Поряд з об'єктивними умовами саморозвитку західної цивілізації в цей час з'являються й цілеспрямовані програми боротьби за виживання і стабілізацію суспільного розвитку, спрямовані на посилення державно-монополістичного регулювання ринкового індустріального суспільства. Найвідомішою серед них виявилась програма, запропонована англійським економістом Дж. М. Кейнсом. У своїй праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” він глибоко обґрунтував висновок про те, що держава повинна відмовитись від ролі нейтрального спостерігача, “нічного сторожа” і має здійснювати ефективний вплив на ефективний попит.

Ідеї Дж. М. Кейнса було максимально використано американцями у програмі реформування суспільства, запропонованій президентом США Франкліном Рузвельтом. Започаткований ним у 1933 р. “новий курс” охоплював комплекс заходів з концентрації банківського капіталу, функціонування промисловості на основі чесної конкуренції, лібералізації трудових відносин на договірній основі, поліпшення

соціальної допомоги безробітним, пенсіонерам, системи соціального захисту робітників тощо.

У своєму посланні до конгресу від 17 травня 1933 р. Ф. Рузвельт звертав увагу на необхідність скорочення робочого тижня при збереженні достатньої плати, “запобігання нечесній конкуренції та згубному перевиробництву”, а також надання виконавчій владі можливостей для використання коштів на здійснення програми “прямої зайнятості” шляхом “корисного і необхідного громадського будівництва”, надання роботи “максимально можливій кількості людей”.

Поряд з економічними досягненнями американське суспільство зуміло віднайти і політичні рецепти, що дозволило державі значно зміцнити й забезпечити власний еволюційний розвиток та адаптувати політичну систему до нових історичних умов. Демократичною партією США на озброєння було взято *ліберально-етатистську ідеологію*, що орієнтувала на динамічний розвиток державного регулювання економіки і на державно визначений підхід до вирішення соціальних проблем на соціал-демократичних засадах широкого соціального маневрування. Зазначений ідеологічний підхід реалізовувався на практиці через законотворчість, спрямовану на кардинальну зміну політичної сфери і характеру функціонування державних інститутів. Ініціативу політичного реформування суспільства міцно тримала у своїх руках виконавча влада, прерогативи діяльності якої на час здійснення реформ було значно розширено.

Внаслідок цього модернізаційного імпульсу США не лише виходять зі стану економічної кризи, а й переходять на передові рубежі цивілізаційного поступу. А “новий курс” на довгі роки зумовив домінування в американському суспільстві соціал-реформістських устремлінь. Слідом за США цим шляхом з тими чи іншими змінами пішла більшість ліберально-демократичних країн Заходу.

У Західній Європі у міжвоєнний період **соціал-демократією** започатковано нову еру суспільних відносин як альтернативу капіталізму. Це стало наслідком еволюції європейського робітничого руху.

На відміну від догматично-марксистських схем суспільних перетворень західна соціал-демократія глибоко усвідомила безперспективність революційного переходу від старої суспільної системи до нової і зосередила зусилля на обґрунтуванні ідеї та використанні практичних можливостей трансформації і вдосконалення попередньої системи, взявши за основу її основні цінності, норми і принципи. Соціал-демократична ідеологія від самого початку віддавала пе-

ревагу пріоритетам соціального і міждержавного миру, пов'язувала ідеали справедливого суспільного устрою з ідеями свободи і солідарності.

Доктрина соціал-демократії увібрала в себе ідеї поступового реформування буржуазного суспільства на засадах відмови від класової боротьби, використання принципів народовладдя, соціального партнерства, соціальної захищеності трудівників, розвитку робітничого самоврядування і контролю за виробництвом. Вершиною ідейно-теоретичного впливу і практично-політичної діяльності соціал-демократії постала ідея і практика впровадження "соціальної держави", покликаної забезпечити кожному громадянину гідні умови існування, соціальної захищеності та в ідеалі приблизно однакові умови для реалізації життєвої мети, розвитку особистості.

У непростому процесі демократичного розвитку виявилось, що доктрина соціал-демократії має ряд переваг над іншими лише за наявності певних соціальних передумов. За умови доповнення ліберальних цінностей соціальними, демократія дозволяє надійно обмежувати владу, гарантувати захист громадян від державної сваволі, утверджувати повагу закону і прав людини, розвивати гуманістичні цінності. Західна цивілізація у процесі своєї модернізації, врахувавши не лише власний досвід, а й досвід решти країн світу, зуміла за свої істини, що поляризація соціальної нерівності породжує гострі політичні конфлікти і, як і зрівняльний підхід, стає серйозною перешкодою на шляху демократії. Так в індустріально розвинених країнах поступово сформувався *ліберально-соціальний комплекс* з такими ідеями та практично-політичними орієнтаціями:

- декомпозиція соціальної нерівності (рівномірний, компенсаційний розподіл таких благ, як доход, багатство, престиж, влада, освіта та ін.);
- соціальний плюралізм (максимальне забезпечення професійних, регіональних, релігійних, культурних, етнічних та інших інтересів);
- наявність численного і впливового середнього класу з високим рівнем освіти, самосвідомістю особистості, почуттям власної гідності, компетентністю політичних суджень, соціально-політичною активністю, громадянськістю;
- забезпечення високого рівня освіти суспільства в цілому з метою подолання можливостей для маніпулювання особою з боку влади чи інших політичних сил.

Злам у боротьбу модернізаторських та антимодернізаційних тенденцій внесла Друга світова війна. Перемога в ній сил миру і демократії над фашизмом і мілітаризмом сприяла зміцненню позицій Західної цивілізації, піднесла авторитет і престиж Англії, Франції, США та інших країн-союзниць. Важливими показниками докорінних змін у світі стало виникнення “світової системи соціалізму” і крах колоніальної системи. “Третій світ”, “рух неприєднання” разом з Радянським Союзом та країнами “соціалістичного табору” починають демонструвати своєрідну альтернативу західній цивілізації.

У свою чергу західні країни на чолі зі Сполученими Штатами Америки, котрі збагатились і зміцнились ще більше у роки війни, використовують усі можливості для зміцнення своєї провідної ролі у світі. Розв’язуючи завдання зміцнення західної цивілізації, мобілізуючи для цього всі свої ресурси, США вже у перші повоєнні роки стали на шлях різкої конфронтації з Радянським Союзом. З 1946 р. західний світ, не змирившись із “соціальною альтернативою” західній моделі суспільного розвитку, стає на шлях “холодної війни”, яка почала підштовхувати людство до світової ядерної катастрофи. Кризовими етапами її розвитку стали Берлінська криза (1948 р.), яка закінчилась розколом Німеччини; війна в Кореї (1950–1953 рр.), Карибська криза (1962 р.); американська війна у В’єтнамі (1964–1973 рр.).

Проблеми розвитку західної цивілізації на завершальному етапі індустріального розвитку не зупиняють її соціально-позитивну динаміку. У повоєнні роки відроджується Західна Німеччина на новій демократичній основі, утверджується демократичний режим в Італії. Змінюється соціально-політична обстановка і всередині західних країн. Західна демократія в цей час досягає нових *успіхів*:

- у подоланні політико-правових обмежень для окремих груп населення і в правовому захисті особистих та майнових прав;
- у доповненні свободи ринкової конкуренції свободою політичної конкуренції;
- в удосконаленні механізму поділу влади з метою запобігання монополізації влади і встановлення диктатури;
- в конституційному і практичному утвердженні в ряді країн соціально-правової держави;
- в запобіганні дискримінації за расовою, національною, релігійною та іншими ознаками;
- у наданні прав усім громадянам, які, досягши певного віку, одержують право вибирати й бути обраними в центральні, місцеві та муніципальні органи.

У різних країнах ці основні принципи “змінювалися в результаті гострої політичної боротьби, відображаючи зміни у співвідношенні соціальних і політичних сил”. Однак загалом їхня сукупність визначається як “вершина політичної еволюції, досягнута на стадії зрілості індустріальної цивілізації”, зазначають західні дослідники.

З 70-х років ХХ ст. Захід вступив у новий — *постіндустріальний* — етап свого *цивілізаційного розвитку*. Прикметною ознакою цього етапу стала науково-технічна революція, що привела до якісних змін насамперед у провідних розвинених країнах Заходу на чолі зі США. Основним рушієм розвитку західного суспільства на цьому етапі стає не нарощування промислового потенціалу, як це було на попередніх етапах, а розвиток нових технологій та інформації. Цей процес кваліфікується в суспільних науках як перехід від індустріального до постіндустріального, або інформаційного суспільства.

На цьому етапі значною мірою зростає і роль науки та освіти, що докорінно змінює погляди на саме суспільство та перспективи його розвитку. Кардинально змінилися людська поведінка, підходи до життя, зростає значущість загальнолюдських цінностей.

З утвердженням постмодерних цінностей у сучасному суспільстві відбувається відторгнення попередньої інституціональної структури. Індустріальні суспільства, як відомо, щоб бути ефективними вдавалися до надмірних централізації, ієрархізації та бюрократизації. Саме з цим пов'язано феномен тривалого визнання на Заході вченими соціально-ліберального спрямування ефективності та доцільності соціалістичної модернізації, за якої названі процеси набули гіпертрофованих форм. Однак уже у 80-ті роки ХХ ст. експансія держави індустріального типу сягнула критичної межі і розпочався перехід на якісно новий рівень. На Заході він був майже безболісним завдяки поступовому визріванню постмодерних елементів суспільного розвитку, на Сході ж — набув катастрофічного забарвлення.

На постіндустріальному етапі, як і на попередніх, збереглися внутрішні суперечності у розвитку західного суспільства. Внаслідок розвитку технічних та інформаційних можливостей значно зростає небезпека самознищення всієї земної цивілізації. Особливо небезпечним було протистояння двох антагоністичних військово-політичних блоків — НАТО і Варшавського Договору. Боротьба двох світових сил вийшла далеко за межі військової сфери і охопила політичну, ідеологічну сфери, економіку і культуру. Розуміння безперспективності і небезпечності такого протистояння для всього людства під-

штовхнуло прогресивних західних політиків до пошуку засобів, що сприяли б зняттю напруженості у міжнародних відносинах. Результатом цього стало підписання в серпні 1975 р. у Хельсинки заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі.

Напружена боротьба між Заходом і радянським блоком тривала більше 50 років. За цей час західна цивілізація значно зміцнилась і довела свою пріоритетну роль у світовому розвитку. Ейфорія легкої перемоги Заходу над “комуністичною” альтернативою, яка певною мірою врівноважувала світовий розвиток, останнім часом призводить до руйнівних для світового співтовариства (у тому числі й для західного суспільства) американоцентричних та західноцентричних прагнень. Зазначені прагнення є наслідком *атлантизму* (монополярний світ) та *мондіалізму* (універсалізація під егідою Заходу). Характеризуючи процес мондіалізації, російські вчені передбачають, що певні сили Заходу і надалі прагнутимуть до створення “Єдиного Світу”, так би мовити збільшеної проєкції Сполучених Штатів Америки з відповідним набором основних соціально-економічних цінностей, лише частково адаптованих до локальних умов”.

Цей висновок підтверджують очолювана США війна проти Іраку і трагедія Югославії, які засвідчують можливі наслідки нової геополітичної реальності. Військові дії країн НАТО швидше за все призведуть (і вже призводять) до падіння міжнародного авторитету ООН, згортання процесу ядерного роззброєння, можливих суперечностей між США та Західною Європою, екстремістських настроїв у незахідних країнах, створення нових центрів міжнародного протистояння. І, нарешті, найголовніше, прагнення Заходу до утвердження своєї універсальності може призвести до втрати цією цивілізацією своєї унікальності, духовно-моральної переваги над іншими різновидами цивілізацій, що може вирішально вплинути на якість західного суспільства й особливо на бажання наслідувати цей тип з боку інших країн і цивілізацій.

Таким чином, перед Заходом на порозі XXI ст. постає завдання не менш масштабне, ніж ті, які постають перед незахідним світом. Завдяки могутньому потенціалу, забезпеченого органічним розвитком західного типу людського співіснування, саме від Заходу залежить нині вибір сценарію майбутнього для всього людства:

- песимістичного — загибеллю чи виродженням людства внаслідок застосування зброї масового знищення або глобального по-

рушення екологічного балансу, необхідного для підтримання життя на Землі;

- оптимістичного — з перспективою гармонійного співіснування різних цивілізацій на гуманістичних принципах взаємної допомоги і взаємоповаги, дбайливого використання можливостей для життя на спільній для всіх планеті.

2.2. ХАРАКТЕР ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У МЕЖАХ “НЕЗАХІДНОГО СВІТУ”

Розглянувши вище західний тип модернізації, спробуємо дати системну характеристику комплексу неоднозначних і нерівномірних процесів, які розгортаються в епоху суспільно-політичних зрушень на просторах тієї частини світу, яку називають **Незаходом**. Визначення і визнання Незаходу як певної опозиційної Заходові цілісності остаточно закріпилось у сучасній науці після усунення штучного поділу світу на капіталістичну й соціалістичну системи. З цим пов'язаний активний перегляд меж вторгнення Заходу в специфіку моделювання сучасної модернізації незахідних країн. Однак разом з визнанням необхідності подібного перегляду для більшості вчених (як західних, так і незахідних) залишається незаперечним визначення типу модернізації, властивого незахідному світові, як вторинної (відображеної), або неорганічної. Так чи інакше цей тип є характерним для всіх країн, котрі з певних причин відстали від західного типу розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя.

Неорганічна модернізація, як правило, зумовлена не внутрішніми імпульсами розвитку, а зовнішніми чинниками і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах. Якщо еволюційні та революційні соціально-політичні зміни органічного характеру у розвинених західних країнах в основному збігаються з проблематикою генезису капіталізму, зародження і становлення буржуазних суспільств, то неорганічний тип модернізації мав дещо інший перебіг. Він знайшов своє втілення насамперед у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку, які стали на шлях системних соціально-політичних змін значно пізніше, ніж розвинені країни Заходу.

Основний зміст неорганічного розвитку, властивого країнам, що відстали у своєму поступі від країн зі сформованим і структурованим громадянським суспільством, становлять, на думку західних вчених, “соціокультурні контакти з уже існуючими центрами індустріальної і постіндустріальної культури”. Неорганічна (навздогінна) модернізація характеризується значною поляризацією різних елементів суспільного розвитку. Одні з них можуть “забігати” далеко вперед і навіть відповідати рівню тотожних їм структур, норм, цінностей у передових країнах. Інші або відстають від них, або й зовсім відсутні. Бразильський історик Н. Вернек-Содре порівнює цей тип суспільного розвитку з “рухом квадратного колеса”, яке зі скрипом переважається через ребро між гранями, щоб знову завмерти на новій грані. Вдало знайдений ученим образ передає циклічність процесу навздогінної модернізації, що характеризується послідовною зміною стагнації уповільненою еволюцією і навпаки.

Оскільки зазначений тип модернізації неможливо простежити лінійно через еkleктичність модернізаційних моделей належних до нього країн, спробуємо охарактеризувати його схематично. За основу такого розгляду доцільно взяти схему, яка відображає *поліваріантний характер модернізації незахідного світу*. Вважаючи будь-який схематичний підхід умовним і дещо суб’єктивним, дослідницю увагу варто зосередити на варіантах, що відбивають мозаїчну структуру розвитку Незаходу й сучасного світу в цілому:

- адаптивно-інтегративна модель (Японія);
- неофамілістична модель (Південна Корея);
- східнодемократична модель (Індія);
- військово-цивільна модель (Туреччина);
- етатистсько-авторитарна модель (Чилі);
- циклічна модель (Бразилія);
- ідеологічно-мобілізаційна модель (Алжир);
- контрмодернізаційна модель (Китай);
- постсоціалістична модель (Польща).

Далекосхідну групу країн очолює **Японія**, модернізаційний досвід якої сформувався в рамках другого ешелону капіталізму. Відтак, значимо, що країни, які розвивалися в його параметрах, мали деякі передумови розвитку капіталістичних відносин та індустріального виробництва ще до початку модернізації. Однак вони не були стійкими, а тому модернізація відбувалася переважно під зовнішнім впливом. Неорганічний характер модернізації спричинено у цих країнах такими чинниками:

- домінуванням відносин особистої залежності у виробництві; низьким рівнем конкурентоспроможності на світовому ринку;
- нерівномірністю соціального розвитку, зосередженням національного потенціалу лише на одному з його напрямів (наприклад, створення військово-промислового комплексу).

Незважаючи на такий негативний потенціал, Японії, порівняно з іншими країнами другого ешелону, вдалося досягти найзначніших успіхів у процесі неорганічної модернізації. Феномен Японії пов'язаний з рідкісним збігом традиційних і сучасних елементів соціального розвитку. Принаймні, факт залишається фактом — “азійське диво” у японському варіанті ніде не повторилося.

Поразка Японії у Другій світовій війні та усталені союзницькі відносини зі США позначили новий поворот в історії країни. Незважаючи на прихильність до корпоративістських форм, вона під впливом і за матеріальної підтримки західних держав створила демократичний парламентський режим, пішла шляхом подальшої індустріалізації, якій уже не заважала мілітаризація, а також започаткувала модернізацію сільського господарства через систему сімейних ферм. Отже, після 1945 р. Японія рішуче зробила крок у напрямі ліберальної “адаптивно-інтегративної функціональної моделі”. Її виграшне становище пов'язане ще й з тим, що в повоєнний період не було підстав для форсування реформ. Зростання йшло повільно, але невпинно, не пов'язувалося з надмірними очікуваннями з боку населення. Попередні еліти за нових умов поступово замінювались. На успіх модернізації вирішально вплинула і наявність могутньої традиції суспільної дисципліни, порядку, самодисципліни.

Успіх японського варіанта реформування суспільства значною мірою зумовило цілісне впровадження і всього комплексу елементів прогресивного типу розвитку, їх пристосування до національних умов, а саме — ринкових відносин, політичну мобілізацію населення, демократизацію, правову державу, громадянське суспільство та ін. Органічне запровадження цих елементів західного цивілізаційного розвитку пов'язане з притаманним японській традиції плюралізмом, сутність якого виражається у поєднанні та співіснуванні різних смаків, форм ментальності, звичаїв, стилів життя у свідомості і поведінці однієї особи.

Важливою особливістю культури цієї країни є орієнтація на групі, колективістські та ієрархічні норми і цінності, що дозволило

досягти самообмеження особи, необхідного для гармонії суспільних, державних і особистісних інтересів, синтезу традиційних та сучасних елементів. Все це дозволяє вважати *японський тип демократії корпоративістським*. Отже, шлях Японії до сучасного розвиненого типу держави й суспільства засвідчує самотутність і дає підстави зробити деякі узагальнення:

- японський досвід засвідчує неправомірність ототожнення демократії з індивідуальною свободою та доводить неправомірність однозначного ототожнення модернізації незахідних суспільств з вестернізацією, орієнтованою на механічну трансплантацію західних цінностей;
- культура Японії в умовах суспільних перетворень довела, що незахідні країни, за умови готовності традиційних елементів сприймати й відтворювати цінності і норми демократії та ринку, можуть набиратися життєвих сил у себе;
- державотворення за японським зразком дає підстави вважати сильну, централізовану державу з елементами авторитаризму ефективним засобом консолідації суспільства і впровадження апробованих розвиненими країнами елементів оптимального функціонування державного механізму, політичної системи і громадянського суспільства.

За сучасних умов Японія у модернізаційному розвитку дійшла до завершальної фази індустріалізації і перейшла до створення елементів постіндустріалізму. Називати її сьогодні країною “навздогінного розвитку” вже не зовсім коректно з огляду на її активну участь і провідну роль у процесі світової інтеграції.

Поряд з “японським дивом” в далекосхідному регіоні виник і феномен “нових індустріальних країн” (Південна Корея, Сингапур, Тайвань, Гонконг), що дозволило говорити про тихоокеанський регіон як про найдинамічніший і такий, що претендує на центральну роль у світовій економіці. Досвід кожної з цих країн є цікавим для вивчення, однак ми зосередимось на характерних особливостях моделі **Південної Кореї**.

Відлік модернізації південнокорейського суспільства починається з 1961 р., коли після перевороту 16 травня до влади прийшла армія. Характерною особливістю реформаторських перетворень було те, що із самого початку тут було взято курс на *жорстку державну регламентацію економіки*, обмеження дії ринкового механізму. Разом з тим держава (в першу чергу уряд) активно підтримувала дрібне

підприємництво, віддаючи пріоритет його розвитку на селі. Причому з метою запобігання різкому розшаруванню серед селянства основну увагу державних органів було зосереджено на розвитку кооперативних форм господарювання із застосуванням централізованих закупівель сільськогосподарської продукції.

Намагання уряду тримати управління в своїх руках поширилось і на інші галузі. Так, внаслідок прискореної індустріалізації було фактично подвоєно зайнятість населення у промисловості. Поступове нарощування виробництва спричинило зростання сфери послуг. Зелене світло було відкрито для експортно-орієнтованого розвитку, насамперед за рахунок субсидій, встановлення щорічних показників експорту, вказівок щодо пріоритетного виходу конкретних фірм на зарубіжні ринки.

Основним суб'єктом модернізації і основою “корейського дива” в 60–70-ті роки стала бюрократично-технократична еліта, створена під егідою уряду й підтримана авторитарним режимом. Успішні, послідовні дії уряду поступово сприяли зміцненню соціальної бази реформ. Подальший розвиток Південної Кореї, починаючи з кінця 70-х років, є досить цікавим з огляду на сучасну полеміку про політичне забезпечення модернізації. Сутність цієї полеміки становить гостре й надзвичайно болюче питання постсоціалістичного сьогодення: “Демократія чи авторитаризм?” Суспільство в цей час досягло критичної точки свого розвитку за схемою регулювання і тиску з боку урядової бюрократії і правлячої еліти. Кризу зумовило й загострило, з одного боку, усвідомлення поколінням, що виросло в умовах модернізації, безперспективності надмірного етатизму для їхнього особистого та суспільного розвитку і необхідності задіяння ринкових механізмів. З другого боку, на поглиблення кризи вирішально вплинула ситуація ігнорування офіційною владою соціальних проблем і політика подальшого “закручування гайок”, логічним завершенням якої стала деспотична особиста влада генерала Пака, вбитого 1979 р. на дев'ятнадцятому році правління країною.

Генератором процесу боротьби за демократизацію курсу реформ і суспільно-політичного розвитку загалом виступило студентство. У 70–80-ті роки в країні було зареєстровано близько 200 студентських виступів. Характерно, що економічні досягнення правлячого політичного режиму не відіграли тієї стабілізуючої ролі, яку покладають на них сучасні прихильники жорсткого авторитаризму. Очевидним дисонансом в умовах успішної модернізації і сформованого

середнього класу були антидемократичні заходи, спрямовані не на поглиблення реформ, а на самозбереження правлячої еліти: введення військового стану, закриття університетів, заборона мітингів і демонстрацій, арешти лідерів опозиції, встановлення цензури тощо. Піком протистояння влади й народу стало побоїще в м. Кванчжу, в ході якого демонстрантів чавили танками й розстрілювали просто на вулиці. Після цієї події стало очевидним, що конфронтація влади з народом повинна закінчитися або настанням ери тоталітаризму, або перемогою демократичних сил. Перемогла демократія, 29 червня 1987 р. генерал Ро Деу оприлюднив програму “демократичних реформ” з восьми пунктів, згідно з якою, поряд з іншим, передбачалися прямі всезагальні вибори президента.

Закономірністю революційного періоду модернізаційного розвитку Південної Кореї можна вважати відторгнення авторитаризму як типу політичного режиму в ході успішної економічної модернізації. Модель, яка виникла в Південній Кореї в ході модернізації, південнокорейський вчений Йон Чул Ха визначає як “неофамілізм”, що означає “соціальну організацію, засновану на персональних соціальних зв’язках”, підкреслює відродження традиційних для суспільства (“фамілістичних”) зв’язків та їх зміну в умовах індустріалізації.

“Неофамілізм” засвідчує характер цілого комплексу особливостей, спрямованих, на відміну від модернізаційних схем західного типу, на зміцнення ознак, властивих традиційним суспільствам, а саме: державний контроль над економікою, тісна взаємодія офіційної бюрократії з підприємцями, збереження родових, кланових, регіональних, міжособистісних зв’язків, певна закритість економіки від надмірного впливу світового ринку. Отже, корейський варіант “економічного дива” засвідчує успішне поєднання динаміки традиції і сучасності під постійним контролем держави. Досвід Південної Кореї засвідчує не лише вдале копіювання елементів західного розвитку та розвитку свого великого сусіда — Японії, а й, значною мірою, демонстрацію здатності “пристосування середньовічної ідеології до вимог сучасності”.

На відміну від країн другого ешелону капіталізму, у країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталістичного розвитку практично не було, а тому й модернізація набула в них викривленого характеру. Це знайшло відбиття у таких суперечностях:

- зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями й елементами “модерніти”;

- здійснення модернізації переважно через неоколоніальні методи за принципом “центр – периферія”;
- домінування серед суб’єктів модернізації державної бюрократії, залежної від колоніальної адміністрації;
- невідповідність форсованої “вестернізації” прагненням традиційних верств населення (у тому числі й місцевих політичних та культурних еліт).

Всупереч цьому деяким із “третіх” країн через модернізацію вдалося досягти за цілим рядом показників соціального й техніко-економічного зростання рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.). Найпоказовішим щодо цього вважається досвід Індії.

Політичну модернізацію **Індії** започатковано у 80-х роках XIX ст. Це було викликано необхідністю для колоніальних властей раціоналізувати взаємовідносини з традиційним індійським суціумом з метою створення системи ненасильницького управління великою територією. Елементи запропонованої британцями модернізації “згорі” прихильно зустріло індійське суцільство внаслідок наявності в ньому розвиненої інтелектуальної традиції, що дозволила швидко сприйняти раціонально-прагматичну європейську систему освіти. Важливим наслідком британської колоніальної політики в Індії стало створення сучасної буржуазної держави з елементами буржуазно-правових відносин та всіма інститутами, необхідними для широкого залучення населення у виробничі процеси капіталістичного типу.

Процеси капіталістичного розвитку, започатковані у другій половині XIX ст., об’єктивно сприяли розвитку широкого народного руху, спрямованого на досягнення індійським суцільством суверенітету. Особливу роль відіграло створення в 70–80-х роках XIX ст. ряду суцільно-політичних організацій, зокрема, партії Індійський національний конгрес. У ході стратегічного руху в напрямі досягнення суверенітету країни М. Ганді та Дж. Неру почергово вдало використовували суцільно-політичний тиск та компроміси, що дало змогу перетворити національно-визвольну боротьбу в широкий демократичний процес з орієнтацією на парламентську демократію, утвердження концепції прав та свобод людини, з реалізацією ідей соціальної справедливості, створення відповідального перед суцільством політичного режиму.

Модель, яка виникла в Індії в ході модернізації, можна кваліфікувати як східнодемократичну. Одержавши після 1947 р. у спадок

від колоніального режиму елементи західної технології, науки, інституціональної структури, досвід функціонування представницької демократії, принципи конституціоналізму, поділу влади та ін., Індія все-таки не змогла стати Заходом. Натомість вона витворила своєрідний *азійський тип парламентської демократії*.

Індія вигідно вирізняється з-поміж інших незахідних країн високим рівнем утвердження сучасної політичної культури з орієнтацією на правову державу, поділом влади, секуляризмом (свідоме відмежування релігії від політики). Стабілізуючим чинником сучасного розвитку індійського суспільства, котрий дозволяє йому утримуватись у демократичних межах, є партійно-політична система.

У південноазійському регіоні, поряд з Індією, виділяється своїм модернізаційним досвідом така країна, як **Туреччина**. Міцні підвалини для її демократизації заклала кемалістська революція 1918–1923 рр., котра усунула з політичної арени ісламизм і сприяла створенню світської держави. Реформи М. Кемаля (Ататюрка) й наближене до Заходу геополітичне розташування країни сприяли послідовному проникненню в товщу ісламських традицій демократичних інститутів і принципів.

Поряд з Народно-республіканською партією як державної структури, що нібито цементувала суспільство, вирішальну роль у модернізаційному розвитку країни відіграла армія. Після 1961 р., коли авторитет партії похитнувся, тут виникла своєрідна модель функціонування парламентської системи під контролем армії. Президентом Туреччини став лідер воєнної хунти генерал Гюрсель, при якому армія, залишаючись в основному в тіні, стала, як зазначають дослідники, “перманентним і самостійним чинником у політичному житті країни”.

Основною метою і характерною особливістю воєнних переворотів у цій країні було не заперечення демократії, а її збереження. Так було 1961 р., так було і в 1980 р., коли відбувся черговий воєнний переворот під керівництвом начальника Генерального штабу генерала Евра. Зі слів останнього, метою перевороту була не ліквідація демократичного правління, а прагнення до збереження його принципів, заміни нефункціональної демократії демократією, що “працює”.

Військові в Туреччині не прагнули до створення політичних програм. Їх дії можна розглядати як своєрідну реакцію на кризові ситуації в країні. Основою демократизації суспільства і особливо неоліберальної модернізації після перевороту 1980 р. слугували політичні інститути, котрі поступово завойовували позиції і сприяли процесу

формування громадянського суспільства. Армії, яка кожного разу виявляла здатність до ліквідації політичної нестабільності, не вдалося ліквідувати економічну кризу.

Серйозну економічну програму подальшого розвитку Туреччини запропонував прем'єр-міністр Тургут Озал. Основу його програми становили засоби відновлення ринкового механізму й інтеграція турецької економіки у світове господарство за допомогою системи заходів, розроблених спільно з експертами Міжнародного валютного фонду. Успіх співробітництва з цією міжнародною фінансовою організацією можна пояснити послідовністю турецької влади, яка, рішуче порвавши з минулим, основну ставку в розподілі ресурсів зробила на ринкові сили. Особливе значення в неоліберальних перетвореннях мали: припинення видачі значних субсидій державній промисловості, всебічне стимулювання експорту і сприяння розвитку прямих іноземних інвестицій. У сільському господарстві увага акцентувалася на розвитку ініціативи дрібних власників — фермерів.

За економічними реформами почалася політична модернізація суспільства й поступова лібералізація правлячого режиму. Починаючи з 80-х років, державна еліта (військові й урядові чиновники), почала здавати позиції політичній еліті, яку репрезентують посадові особи. Таке становище стало можливим внаслідок зняття в ході демократизації країни основних конфліктогенних чинників її попереднього розвитку — політичного екстремізму та економічної нестабільності.

На думку російської дослідниці В. Федотової, модернізації в Туреччині сприяли такі обставини:

- наявність у населення звички підкорятися законам, юридичним нормам;
- збереження єдності країни в умовах становлення складної, децентралізованої структури влади з розподіленою відповідальністю;
- поява еліт, не пов'язаних з владою, орієнтованих на реалізацію свого потенціалу в різних сферах суспільного життя та розвиток структур громадянського суспільства.

Узагальнюючи історичний досвід *модернізації азійських країн*, професор Л. Семеннікова називає три основних його варіанти:

1) запровадження і пристосування елементів прогресивного типу розвитку до власних умов у повному обсязі: ринок і все, що його супроводжує; демократія і правова держава (Японія, Індія);

2) запровадження організаційно-технологічних елементів індустріального суспільства, ринкових відносин при збереженні суспільної системи східного типу (Південна Корея, Туреччина, Китай);

3) перенесення тільки організаційно-технологічних структур індустріального суспільства при запереченні ринку і демократії (Північна Корея, Ірак).

З погляду порівняльно-політичного аналізу модернізаційних процесів досить цікавим в рамках Незаходу є латиноамериканський варіант. Усвідомити його специфіку нам допоможе зосередження на аналізі досвіду соціального розвитку двох країн цього регіону — Чилі і Бразилії.

Ретроспективний погляд на розвиток **Чилі** засвідчує, що її модернізація, котра припадає на ХХ ст., базується на внутрішніх резервах, зокрема на традиціях конституціоналізму і громадянства, які сягають середини ХІХ ст. Ці традиції на різних етапах і поворотах історії гарантували уникнення скочування країни в тенета непомірного авторитаризму і, зрештою, вивели її у 90-ті роки на нову спіраль демократизації.

З початку 30-х і до початку 70-х років ХХ ст. процес модернізації розгортався в Чилі поступально, за схемою етатистської моделі з визначенням як пріоритету індустріалізації на основі національної промисловості, активної ролі держави, закритого типу економіки, розвитку аграрного сектора. Певні успіхи чилійського суспільства на цьому шляху потребували його демократизації, розширення народного представництва, в чому не були зацікавлені пасивні сили. Все це призвело до поляризації політичних сил, соціальної нестабільності і, зрештою, потягло за собою кризові явища в економіці.

Спроба лівої влади на чолі із Сальвадором Альєнде створити ситуацію народної єдності і солідарності за допомогою соціалістичної риторики, поєднаної із застарілою етатистською моделлю, до успіху не привели. Завоювавши до певної міри маси на свій бік, С. Альєнде та його прибічники відштовхнули надмірним радикалізмом середній клас і буржуазію. Невдалі спроби консолідувати суспільство та економічна криза спровокували ситуацію очікування “сильної руки”. За такої ситуації і стався військовий переворот 1973 р.

Оскільки дії воєнної хунти було спрямовано проти лівого режиму С. Альєнде, який хоч і втратив соціальну базу своїх перетворень, але користувався прихильністю значної частини населення, необхідність легітимації нового режиму потребувала на перспективу співробіт-

ництва з іншими політичними силами. Для альтернативного розвитку країни репресивно-стабілізаційних заходів виявилось замало. Так порівняно швидко виник альянс військової верхівки і правих сил, інтереси яких потребували розробки нової економічної стратегії.

Як і в Туреччині, військові внаслідок відсутності досвіду державного управління змушені були поступитися цивільним у питаннях, котрі об'єктивно лежали поза межами їхньої компетенції. Зрештою, в Чилі, починаючи з 1974 р., склався оптимальний розподіл функцій між двома репрезентуючими модернізацію силами: військовими, котрі зосередили основні зусилля на досягненні політичної стабільності, і економістами нової хвилі, які зосередились на досягненні економічної стабільності.

Не зупиняючись докладно на особливостях економічних перетворень, які розвивалися за схемою неоліберальної моделі “шокової терапії”, слід звернути увагу на дві особливості чилійської модернізаційної моделі:

1) жорстке і чітко визначене обмеження сфер державного втручання та динамічний розвиток приватного підприємництва;

2) радикальна модернізація державного апарату шляхом значного скорочення його чисельності та підвищення ефективності управління.

Системний підхід до реформування суспільства і стримуюча роль військово-політичного режиму вже у 1979 р. дозволили не тільки вивести суспільство із кризи, а й заговорити про *“чилійське економічне диво”*. І небезпідставно. З 1977 р. темпи зростання ВВП сягали близько 8 % на рік, дефіцит платіжного балансу знизився втричі, а дефіцит державного бюджету вдалося подолати остаточно.

Щодо іншого боку перетворень у чилійському суспільстві, зокрема проблеми політичного забезпечення реформ, то тут змушені будуть торкнутися питання про ціну модернізації, яка виявилася надто високою, щоб орієнтуватися в сучасних умовах на чилійський варіант авторитарного реформування суспільства. Військовий переворот став серйозним потрясінням для країни з певними демократичними традиціями.

Не слід забувати, що після військового перевороту Чилі пройшла через насилля, жорстокість, тортури, політичні вбивства, тотальний страх, спотворення принципів свободи і соціальної справедливості. Отже, модель так званої захищеної демократії “без плюралізму і політичних партій” (за А. Піночетом) виправдати важко. Обмежуючи свободу громадян, заганняючи всередину конфлікти, котрі фактично

завжди супроводжують модернізацію, ініціатори оновлення суспільства “підкладають міну уповільненої дії під майбутній добробут”. До того, на початку 80-х років країна пережила ряд нових економічних потрясінь, подібних тим, що спровокували переворот 1973 р.

Кризові явища в економічній сфері, на успішному розвитку якої, власне, й трималась легітимність правлячого режиму, викликали невдоволення владою і генералом Піночетом, який зосередив у своїх руках непромірну владу. Наслідком цього стали результати загальнонародного референдуму 5 жовтня 1988 р. (52 % чилійців були проти влади). Нова влада, у свою чергу, подолавши наприкінці 80-х — у 90-х роках односпрямованість модернізації (“згори донизу”), поступово ліквідувала канали висловлення суспільного невдоволення й вибухонебезпечну закритість політичної сфери, зуміла перехопити ініціативу не лише в політиці, а й в економіці та досягти широкого консенсусу.

Модернізація в сучасному розумінні слова почалася в **Бразилії** із встановлення у країні внаслідок військового перевороту 1964 р. авторитарного режиму військово-цивільної коаліції — армії і політиків правого крила. На відміну від попередніх режимів популістського характеру, коаліція взяла курс на чітко модернізаторську спрямованість еліти, що передбачала політичну мобілізацію населення, раціоналізацію бюрократії, подолання традиційного характеру інституціональної структури, пріоритетність завдань економічного зростання.

Як і в Південній Кореї, соціальна згода довкола реформ на жорсткій авторитарній основі проіснувала в Бразилії доти, доки не сформувався модернізований прошарок населення у вигляді “середнього класу”. Об’єднавшись із ущемленими режимом традиційними верствами, “середній клас”, як основний суб’єкт нової хвилі соціально-політичного розвитку, поступово сформував організовану опозицію з відповідними вимогами до влади. Серед “джентльменського набору” претензій опозиційних сил можна вказати на такі: участь у розподілі ресурсів, легальне представництво групових інтересів, розширення політичної участі, демократизація суспільства та ін.

Починаючи із середини 1970-х років, Бразилія почала плавний перехід до демократизації суспільства через поетапну лібералізацію авторитарного режиму. На початковій стадії політичні реформи в Бразилії мали обмежений характер (ліквідація можливостей для правлячого режиму призупиняти діяльність парламенту й перебира-

ти на себе законодавчі функції, скасування смертної кари за політичні злочини, відміна цензури у засобах масової інформації) і врівноважувались системою попередньо прийнятих законодавчих обмежень (“казуїзмів”), що включали заборону критики уряду в пресі, продовження президентського мандата до шести років, призначення третини сенаторів урядом та ін. У подальшому (з 1979 р.) політичні реформи радикалізувались і вже включали:

- політичну амністію;
- реформу партійних структур, зокрема, легалізацію багатопартійності і партійної боротьби;
- призначення прямих виборів для губернаторів штатів.

Завершенням політичної лібералізації стала нова конституція, прийнята 5 жовтня 1988 р. У ній закріплювались широкі гарантії прав людини, визнання права на страйк, обмеження прерогатив для виконавчої влади, введення інституту плебісцитів, надання широких повноважень місцевим органам влади, контроль парламенту за діяльністю верхньої влади. Юридичне закріплення в основному законі системи політичних реформ дозволило перейти до процесу широкої демократизації бразильського суспільства і поступового знаходження оптимуму, що засвідчує у 90-ті роки поєднання неоліберальних та соціально-розподільчих тенденцій.

Проте, незважаючи на очевидний успіх латиноамериканської демократії, про її остаточне утвердження в країнах цього регіону говорити рано. Там традиційно переважають серед населення високий рівень довіри до популістських обіцянок, схильність до лівого радикалізму, невирішеність ряду соціальних та економічних проблем. І, зрештою, реальну загрозу дестабілізації демократичного розвитку становить можливість відтворення неоавторитарних режимів на чолі з військовими, які, поступившись владою цивільним, “уважно стежать” за ходом подій і готові за критичних умов забезпечити такий порядок, який їм видасться необхідним.

Характеризуючи *африканський варіант модернізації*, попередньо висловимо кілька зауважень загального характеру. На цей континент значно більше, ніж на інші регіони світу деструктивно вплинула колонізаторська політика Заходу. Довільне встановлення європейцями кордонів, без урахування відмінностей між племенами і етнічними групами, призвело до постійних війн, переворотів і політичної нестабільності, які не вщухають і після ліквідації колоніальної системи. Негативний вплив справила на розвиток континенту й ейфорія щодо

здійснення модернізації за західним чи альтернативним (радянсько-соціалістичним) зразками у 50–60-ті роки минулого століття. Як засвідчила практика, потяг Африки до збереження традицій виявляється значно сильнішим за прагнення до перетворення своїх суспільств на новій основі.

Одним із яскравих репрезентантів своєрідності африканського різновиду модернізації можна вважати **Алжир**, який 1962 р., скинувши колоніальний гніт Франції, на чолі з Фронтом національного визволення взяв курс на створення етатистської моделі. До цього, як правило, вдаються країни, які тривалий час не мали самостійної державності і з метою подолання колоніально-залежного минулого прагнуть до становлення інститутів незалежно-державного розвитку, тобто жорстко-централізованої держави як гаранта незалежності. До того ж, на вибір *етатистської моделі* справили вплив особливості політичної культури Алжиру з її орієнтацією на общинні іспанські традиції і цінності егалітарного характеру.

Через етатистську орієнтацію, а відтак і масовий від'їзд висококваліфікованих французьких колоністів фактично перервалися економічні зв'язки з колишньою метрополією, що відіграло соціально-деструктивну роль. Прагнення місцевої бюрократії одержати негайно вигоди від перемоги призвело до масового невдоволення і втрати правлячим режимом А. Бен-Бели масової підтримки. Тому 19 червня 1965 р. стався майже безкровний військовий переворот, очолюваний міністром оборони Х. Бумедьеном.

Новий режим, не піддаючи сумніву “соціалістичний” вибір і етатистську орієнтацію, зосередив свої зусилля на тактиці зближення модернізаторських ідей з існуючими реаліями. У стратегічному плані з 1966 р. було взято курс на індустріалізацію (на зразок радянської), яка передбачала створення у стислі терміни широкої бази важкої промисловості і машинобудування. Основні важелі керівництва економікою зосереджувалися в руках держави, правлячий режим суттєво переглянув взаємовідносини держави і приватного сектора, надавши останньому ряд пільг і стимулів. Важливим чинником соціальної стабілізації стало створення широких програм розвитку системи охорони здоров'я, розвитку освіти, пенсійного забезпечення, соціального захисту.

Внаслідок стабілізаційних заходів і жорсткого контролю за всіма ланками соціального розвитку та управління в Алжирі на середину 1970-х років було створено мобілізаційну модель політичної організації, що базувалась на ідеологічно-мобілізаційній концепції, в ос-

нову якої лягла ідея зміцнення національної незалежності й опору неоколоніалізму, а також общинно-ісламські зрівняльні принципи і цінності.

Для такої моделі характерними були:

- орієнтація на централізацію управління;
- надмірне опікування армією, що спричинило її мілітаризацію та непомірні витрати на закупівлю озброєнь;
- гігантоманія у промисловості, породжена індустріалізацією;
- розростання державно-бюрократичного апарату та виникнення в його середовищі негативних явищ (хабарництва, корупції, розкрадання державного майна та ін.).

У 1986 р. погіршилася світова кон'юнктура ринку на нафту і газ, за рахунок експорту яких компенсувалися неефективність і нерівномірність функціонування алжирської економіки. Це призвело у жовтні 1988 р. до соціального напруження і вуличних безпорядків.

Події 1988 р. стали прелюдією до соціального протесту, спрямованого проти офіційної влади, ідея “алжирського соціалізму” викликала розчарування. Спроби влади на чолі з новим президентом Ш. Бенджадідом радикалізувати реформи наштовхувалися на опір створеної впродовж десятиліть бюрократичної мегамашини, очолюваної ідеологами етатизму й представниками держноменклатури. Так, наприклад, спроби роздержавлення економіки призвели до повзучої державно-номенклатурної приватизації, що ще більше підривало авторитет влади й зміцнювало позиції опозиційних сил. У серпні 1989 р. було офіційно оголошено про створення легальної політичної опозиції – Ісламського фронту спасіння (ІФС).

Загроза політичної дестабілізації суспільства змусила президента Ш. Бенджадіда провести у грудні 1991 р. парламентські вибори, на яких здобула перемогу опозиція. Правлячий режим, побоюючись втратити владу, запроваджує надзвичайний стан, у січні 1992 р. усуває від влади президента Ш. Бенджадіда та забороняє ІФС.

Розчарувавшись у цінностях соціалізму, країна виявилася не готовою до сприйняття цінностей капіталізму, що спонукає населення до нових пошуків адекватної часові ідеології та моделі реформування суспільства. Зауважимо, що Алжир – одна з благополучних країн африканського континенту. В інших країнах Африки існує значно більше суперечностей, що може спричинити соціальні катастрофи не тільки в окремих з них, а навіть на всьому континенті.

У зв'язку з провалами африканської модернізації сучасні вчені висловлюють дві основні позиції щодо подальшого розвитку Африки. Прибічники однієї вважають, що зменшення обсягів допомоги країнам континенту з боку Заходу може спонукати африканців вдаватися до самовідродження, орієнтації на внутрішні можливості. Прихильники другої позиції твердять, що внутрішньоафриканські проблеми мають тенденцію до поглиблення і без Заходу континент не проживе. Однак його лідерам і громадськості доведеться ефективніше і цілеспрямованіше використовувати допомогу, що надходитиме на потреби розвитку.

Для усвідомлення широкого спектра модернізаційного досвіду незахідного світу велике значення має китайський (контрмодернізаційний) варіант, втілення в життя якого пов'язують з ім'ям реформатора Ден Сяопіна. Він і його команда відмовилися від маоїстської політики самоізоляції і визнали за можливе запозичити іноземний капітал, передові зарубіжні техніки, технології та управлінський досвід. Однак за умови, що економічні перетворення не змінять політичної системи і сутності суспільно-політичних відносин.

Економічна реформа в **Китаї** почалася із запровадження сімейного підряду в сільському господарстві при збереженні колективної власності на землю. Ставилася завдання — селянин має відчутти себе хазяїном, відчутти залежність від результатів своєї праці. Це вплинуло на трудову активність селянства і забезпечувало його стабільність. Почалася підготовка до перетворень в інших сферах народного господарства.

За півтора десятиліття успішних економічних реформ сформовано реальний ринковий механізм, проте майже не сталося змін у політичній сфері. Комуністична партія як і раніше посідає домінуюче становище і на значно вищому рівні забезпечує соціальну мобільність.

Досвід інших незахідних країн свідчить, що консервація номенклатурою безальтернативної політичної системи, орієнтованої на «соціалістичну демократію», не може існувати довго. Нові покоління, які виростають за умов ринкових перетворень, уже не сприймають політичної риторики попередньої епохи. Зі становленням громадянського суспільства виникають нові кланові, релігійні, професійні об'єднання, неформальні групи, які здебільшого орієнтуються на відкритість суспільства. Однак глибокі перетворення в політичній сфері Китаю у найближчому майбутньому навряд чи відбудуться. Прагматичний підхід керівництва КПК до реформування економічної сфери до певної міри поширюється і на внутрішньопартій-

ну структуру. В останні роки переосмислюються догми попередніх часів, посилюється увага до проблеми подолання корупції партійних і державних чиновників, що стала однією з головних причин подій на площі Тяньаньмень 1989 р. Розвал КНР і ліквідація Радянського Союзу, політичні виступи китайських студентів лідери КПК оцінюють як загрозу процесу “соціалістичної модернізації”, що спонукає їх до стримування політичних реформ, збереження суперечностей між лібералізацією в економіці та жорстким авторитаризмом у політиці.

Досвід КНР є унікальним прикладом плавної трансформації директивної економіки у напрямі створення ринкових відносин без глибоких соціальних потрясінь. Китайські реформатори довели неправдивість тези, що запанувала в пострадянських країнах з приводу соціалістичної орієнтації як основної перешкоди на шляху модернізації суспільства. Просування Китаю до ринку виявилось набагато ефективнішим, ніж у країнах, що прокляли соціалізм, проклинають капіталізм і ніяк не можуть знайти “золотої середини”.

Наприкінці 80-х років минулого століття, коли починався глобальний процес трансформації країн “соціалістичного табору”, мало хто міг передбачити, що буде так важко. Модернізаторські еліти недооцінили силу інерції старих режимів, розміри страху значної частини населення перед нововведеннями, труднощі стосовно зміни інституціональної структури, політичного і правового забезпечення реформ. Наслідком цього є те, що лише кільком постсоціалістичним країнам вдалося вирватись через “навздогінну” модернізацію із об'ємів минулого.

З. Бжезинський у статті “Велика трансформація”, аналізуючи досвід реформування посткомуністичних країн, звертає увагу на те, що “політично і економічно успішна ліберальна демократія не є наперед визначеним результатом”. Із 27 таких держав ми проаналізуємо реформаторські зусилля лише у Польщі.

Порівняно з іншими східноєвропейськими та пострадянськими країнами краще підготовленою до модернізації свого суспільства була **Польща**. “Солідарності”, яка заявила про себе як про могутню опозиційну силу ще на початку 80-х років, вдалося сформувати в суспільстві стійке прагнення до необхідності змін. Однак, прийшовши до влади з елементами досвіду, спрямованого на деструктивні дії, опозиційні сили виявились нездатними до практичної конструктивної діяльності. “Провали” модернізації часів Л. Валенси масштабно виявились у відсутності програми перетворень і в неготовності насе-

лення до “шокової терапії” Л. Бальцеровича. Реакцією на цей розрив став характерний для перехідних суспільств рух маятника у протилежний бік, що зумовило прихід до влади восени 1993 р. лівих сил.

Політичні коливання на польському небосхилі майже не вплинули на послідовність економічних перетворень. Уже в 1990 р. Польща рішуче досягла внутрішньої конвертованості злого, запровадила лібералізацію зовнішньоторговельних операцій приватних осіб та їх валютних вкладів у польських банках. Це дозволило здійснити повну дедоларизацію внутрішнього обігу, що стало одним з найважливіших досягнень (порівняно з іншими постсоціалістичними країнами). На 1997 р. економічне зростання становило в Польщі 6,7 %. За цей рік і за попередні чотири, незважаючи на ряд проблем економічного розвитку, країна стала лідером у Центральній і Східній Європі і в Європі в цілому, поступаючись лише Ірландії.

Важливими складовими успіху Польщі, за спостереженнями вчених, були:

- культурна і релігійна єдність та глибоке почуття національного самоусвідомлення;
- досягнення політичної згоди шляхом створення коаліції домінуючих політичних сил (з 1993 р.) та орієнтації на забезпечення соціальних потреб більшості суспільства (“Польща для всіх”);
- інтеграція у євроатлантичні структури, вступ до Європейського Союзу і НАТО.

З огляду на наведені чинники, маємо всі підстави для того, щоб погодитись з висновком Л. Валенсі, який, виступаючи у Конгресі США, говорив: “Коли дивишся на те, що відбувається довкола нас, можна з цілковитою впевненістю сказати, що шлях боротьби Польщі за права людини, боротьби без насилля, наполегливість і стійкість, виявлені поляками у прагненні до плюралізму і демократії, показують, багатьом людям і навіть країнам, як сьогодні запобігти великих небезпек.... Прагнення Польщі до глибоких перетворень, здобутих мирними засобами, шляхом еволюції, на основі переговорів з усіма зацікавленими сторонами, дає можливість запобігти найстрашніших пасток і може слугувати зразком для багатьох інших регіонів”.

Наприкінці ХХ ст. у розгортанні трансформаційних процесів у межах Незахідного світу відбуваються суттєві зрушення і переорієнтації. Більшість країн переходять з третього на другий, а потім і на перший варіант модернізації. Відбувається *суттєве обмеження західного впливу*, що виражається:

- у неприйнятті західних ідейно-політичних цінностей (особливо індивідуалізму та лібералізму);
- у збереженні традиційно-релігійного світогляду людини;
- у захопленні значною частиною населення західних країн духовними пошуками на основі нехристиянських релігій і східного духовного досвіду.

Зроблений авторами аналіз різних варіантів вдосконалення незахідних суспільно-політичних систем свідчить про **гетерогенний характер модернізації Незаходу**, порівняно з гомогенністю західної моделі. Поряд з цим за останнє десятиліття XX ст. стало очевидним, що цей гетерогенний світ являє собою динамічну й мінливу єдність з принципово відмінним набором засобів і механізмів, які викликають сумніви щодо західного шляху як єдино можливого й, відповідно, потребують пильної уваги і постійного вивчення.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні етапи розвитку західної цивілізації у XX ст. Дайте їх коротку характеристику.
2. Охарактеризуйте найбільш кризові моменти у розвитку країн Заходу впродовж XX ст.
3. Спробуйте визначити вектори розвитку західної цивілізації в епоху постмодернізації.
4. Порівняйте моделі органічної та неорганічної модернізації як основи розвитку країн Заходу та Незаходу.
5. Назвіть основні моделі розвитку країн Незаходу у XX ст.
6. Порівняйте азійський, латиноамериканський, африканський та постсоціалістичний варіанти модернізаційного розвитку.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Переосмислення політичного і соціокультурного досвіду трансформації світової макроцивілізаційної системи.
2. Перспективи збереження і розвитку національних держав за умов постмодернізації.
3. Особливості трансформаційних процесів у межах незахідного світу.
4. Система сучасної планетарної та міжцивілізаційної взаємодії.

Розділ 3 ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ТА ІНСТИТУТИ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

3.1. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Кінець 80-х років ХХ ст. позначився руйнуванням комуністичних та прокомуністичних режимів у країнах Східної, Південно-Східної Європи та на теренах колишнього СРСР. Цей процес у політологічній літературі отримав назву “демократичного транзиту”, а посткомуністичні країни сьогодні характеризуються як суспільства перехідного типу. Так, поняття “**демократичний транзит**” охоплює:

- *відсутність гарантованого переходу до демократії*, а тим більше її консолідації;
- *поліморфність процесів переходу* від одного суспільного і політичного стану до іншого;
- вплив універсально-демократичних чинників (привабливість демократичних ідеалів, делегітимація авторитаризму, наявність світового досвіду демократизації тощо);
- *обмежену демократію*, коли правляча еліта обмежує участь деяких політичних сил у державно-політичних процесах;
- *інституціональну гібридність*, якій притаманне дивне поєднання ознак демократичності й авторитарності;
- *лібералізацію*, що проходить поступово та торкається, насамперед, політичної й економічної еліт країни.

Транзитний (перехідний) розвиток посткомуністичних країн наприкінці 80-х — в середині 90-х років ХХ ст. характеризувався поєднанням кількох основних криз у своєрідний кризовий комплекс, так званий “**кризовий синдром модернізації**”, який багато в чому визначав вектори політичного розвитку цих суспільств. Одним з базових завдань соціополітичного поступу країн перехідного типу в цей період постала необхідність об’єднання представників влади і всього суспільства довкола життєво важливої мети — подолання основних криз суспільно-політичного розвитку (ідентичності, легітимності, участі, проникнення і розподілу). Консолідація суспільства довкола розв’язання цієї проблеми дозволила вивести ці країни із зони невизначеного існування, запобігти згортанню цілеспрямованого модернізаційного процесу, зумовити орієнтацію влади на підтримку модернізаційних сил, зацікавлених у справжній модернізації і готових забезпечити здійснення соціальних перетворень.

Основними напрямками подолання політичних криз, що позначили процес “демократичного транзиту”, є такі.

1. *Подолання кризи ідентичності* в сучасних умовах — це:

1) вироблення системи сталих інституційних орієнтирів, відповідних сучасному етапові модернізації суспільства, насамперед подолання віртуальних колективних та індивідуальних орієнтацій, звернених у минуле, творення реального ціннісного, нормативного й інституційного порядку та утвердження на його основі істинного ідентифікаційного процесу;

2) наповнення ідентифікаційних практик новим змістом, з орієнтацією на поєднання у свідомості суб’єктів суспільно-політичного розвитку реального та символічного світосприйняття, адекватне співвіднесення групового та особистісного рівнів національної ідентичності з процесами національно-державного вдосконалення конкретного суспільного організму;

3) розуміння на державному рівні подвійної природи окциденталізації (вестернізації), пов’язаної, з одного боку, з привабливістю західних стандартів споживання, рівня життя, індивідуальної свободи для громадян і необхідністю їхнього утвердження у національну суспільну практику, а з іншого, — з можливістю втрати традиційної культури, способу життя, усталених соціальних зв’язків, які розвивалися тисячоліттями і є основою культурно-історичної самобутності українського народу; перехід у процесі цілеспрямованого утвердження модернізації від стихійного вестернізованого світосприйняття до

усвідомленого розвитку національної повноцінності, впевненості у спроможності національної культури органічно поєднувати в собі найкращі зразки її власних і запозичених елементів;

4) освоєння плюралістичного типу самоідентифікації особистості, який передбачає вільний, творчий, відкритий особистісний пошук і вибір, зміну принципу взаємодії між групами людських спільностей.

2. Для подолання кризи легітимності необхідно розв'язати такі проблеми:

1) створення ефективних стосунків з найактивнішими у політичному відношенні соціальними групами, визначення й культивування соціального суб'єкта модернізації, яким можуть бути інтелігенція та середній клас, і відповідно, підвищення довіри влади до нього, всебічне сприяння формуванню інтелектуальної еліти суспільства; забезпечення на державному рівні постійної уваги до настроїв в інтелектуальному та студентському середовищі, практичне підтвердження піклування, підтримки цих груп населення, пошуки форм взаємодії з ними як з основним "актором", провідною силою модернізаційного процесу;

2) утримання владою під своїм постійним контролем армії, створення системи особливих взаємовідносин з нею; концентрація сил, що скріплюють політичну систему, і послаблення імпульсів, здатних її зруйнувати, до поворотного моменту її трансформації; залучення в умовах поступового вдосконалення реформ до числа суб'єктів і прихильників якомога більшої кількості консервативних елементів, здатних протистояти тиску екстремістських сил, та форсувати модернізацію суспільства; збереження і розвиток високого статусу найвпливовіших традиційних інститутів і груп, навіть у випадку втрати ними влади; ослаблення реально існуючих суперечностей через утвердження соціального партнерства, пошуки компромісу в розв'язанні найактуальніших питань;

3) створення під егідою і за сприяння держави нової, науково вивіреної модернізаторської ідеології, співзвучної настроям мас, здатної інтегрувати різноспрямовані групові інтереси; співвіднесення традиційних та нових цінностей з політичною доцільністю та з особливостями історичного часу, формування цілісної платформи для реалізації завдань модернізації (патріотизм, піклування про державу, національна ідея та ін.) з одночасним зменшенням розриву між елітою і масами;

4) подолання непрофесіоналізму і корупційності бюрократів, максимальна позитивно-творча реалізація представниками влади

своєї політичної волі; намагання в процесі реформування суспільства не піддатися ейфорії після перемоги на виборах, розуміння недовговічності мандата довіри та здатності більшості населення поступово набувати в перехідних умовах навичок бути джерелом політичної влади;

5) забезпечення зворотного зв'язку влади і суспільства, створення замість гучних політичних обіцянок та їх систематичного невиконання стійкої рівноваги відправлених і прийнятих сигналів між політичною системою і соціальним середовищем з метою досягнення стабільно поступального розвитку; створення чіткої структури влади, здатної адекватно відобразити народне волевиявлення, подолати управлінський хаос і покласти край політичним іграм, інтригам, політиканству.

3. *Завдання поступової ліквідації кризи участі* в суспільстві включає з'ясування таких питань:

1) використання потенціалу асоційованих груп інтересів у зв'язку з їх орієнтацією на більш сталі та прагматичні життєві інтереси людей, а також значно ширшими можливостями (порівняно з політичними партіями) щодо утримання масової уваги на певних політичних об'єктах; створення організаційної інфраструктури громадського співробітництва, в якій можуть бути реалізовані потреби і запити індивідів, урегульовані гострі політичні проблеми як джерело соціально-політичного напруження; недопущення асиметричного характеру діяльності груп інтересів у бік представництва і забезпечення інтересів окремих верств і груп населення (наприклад, груп з високими доходами або з високим рівнем освіти, представників окремих етнічних меншин тощо); мінімізація діяльності протестних груп та домінування асоційованих груп інтересів, орієнтованих на співробітництво, визнання наявного соціального і політичного порядку, а не на конфронтацію;

2) створення необхідних передумов для вільної політичної конкуренції елітних груп, визначення таких правил змагальності, що гарантували б дотримання демократичного принципу участі мас в управлінні суспільством; відпрацювання чіткої правової процедури змагальності за голоси виборців як єдиного способу здобуття влади;

3) створення соціокультурного "тону", що передбачає самоорганізацію участі в межах автономних, активно функціонуючих інститутів артикуляції інтересів; цілеспрямоване формування таких морально-культурних критеріїв політичної участі, як: а) громадянська

відповідальність, що передбачає активну громадянську участь, спрямовану на підтримку життєдіяльності суспільного організму; б) довіра громадян один до одного та до інститутів державного управління й місцевого самоврядування; в) соціальне партнерство, що включає, з одного боку, готовність населення підкорятися існуючим нормам і розпорядженням державної влади, а з другого — використання останньою потенціалу масової участі у прийнятті політичних рішень; г) атмосфера безпеки і довіри представників влади до своїх громадян, а також лояльності останніх до уряду й держави в цілому;

4) широке запровадження громадянських свобод і доступність одержання знань щодо організаційних умов участі з метою формування ефективних механізмів впливу громадян на процеси прийняття політичних рішень;

5) створення сприятливих можливостей для участі опозиції у прийнятті політичних рішень з одночасним посиленням уваги на необхідності створення відповідної правової бази для її діяльності.

4. *Усунення* іншої з управлінських криз — *кризи проникнення* — потребує:

1) формування інститутів та умов суспільної організації, за яких людина може стати власником, вільною особистістю; перехід від нормативно-правового до практичного утвердження демократії, прийнятної і вигідної для переважної більшості громадян держави, з опорою на такі елементи, як народний суверенітет, демократичні права і свободи, економічні, соціальні та інші права особи; подолання ейфорії щодо можливостей суспільства у подоланні олігархізації як соціально-політичного явища;

2) подолання вузькопартійних інтересів, групової ієрархії, визначення потенційно незаконних інтересів через моделювання виражених у законі інтересів щодо інтересів суспільства в цілому; реалізація соціальних інтересів через їх тісний взаємозв'язок з владою і державним управлінням, практичне утвердження функції державної влади, що полягає в реалізації загальнонаціональних інтересів за допомогою організації державного управління поведінкою людей і соціальними процесами;

3) сприяння розвитку децентралізації як демократичного контролюваного політичного процесу, котрий передбачає делегування центральним урядом чітко визначених повноважень на місцевий рівень з метою розв'язання питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально-локальних програм.

5. *Криза розподілу* долається за умови забезпечення основних напрямів суспільно-політичного розвитку, що зумовлюють:

1) розвиток малого підприємництва як дійового засобу додаткових робочих місць, насичення ринку товарами та послугами, формування середнього класу; захист законних інтересів вітчизняних підприємців і споживачів, підвищення конкурентоспроможності товаровиробника на внутрішньому та зовнішньому ринках; вирішення проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, створення реального, відповідального перед суспільством власника чи групи власників на кожному приватизованому об'єкті;

2) створення в суспільстві ситуації рівності у забезпеченні основних прав і обов'язків, а також допущення соціальної і економічної нерівності на основі справедливості, яка дає можливість надання компенсаційних переваг для кожної людини й зокрема для менш забезпечених членів суспільства; створення такої схеми соціального партнерства, яка здатна зацікавити кожного громадянина, навіть людей з невисоким соціальним становищем та статусом; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівність і відкритість доступу до владно значущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору;

3) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування виключно власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного добробуту, а також цинізму населення, пов'язаного з поступовою втраченою значущістю моральних норм та ідеалів.

Подолання кризового синдрому модернізації, таким чином, виявилось необхідним для виведення країн перехідного типу із зони невизначеного існування, запобігання згортанню модернізаційного процесу. Розв'язання цих завдань потребувало послідовної орієнтації влади на підтримку соціальних сил, зацікавлених у справжній модернізації, готових забезпечити здійснення соціальних перетворень.

Явище **“уявного конституціоналізму”**, поряд з феноменом **“кризового синдрому модернізації”**, позначило суперечливість політичного розвитку країн перехідного типу на першому етапі розгортання процесів **“демократичного транзиту”**. Основні причини виникнення такого явища – це:

- недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства;

- відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів правового реформування, здатних не тільки підтримувати, а й здійснювати демократичні перетворення;
- бажання й потреба отримати швидкий ефект від утілення реформ за короткий історичний проміжок часу;
- наявність у попередньому історичному розвитку системи соціалізації населення, орієнтованої на формальний характер існування конституції, а також значного розриву між конституційними нормами і реально діючими інститутами.

Подолати уявний конституціоналізм можливо за умови розв'язання у суспільно-політичному розвитку країн перехідного типу таких першочергових проблем, як:

- створенні конкуренції у середовищі державних службовців, їх рекрутування на основі професіоналізму і особистих якостей, а не за принципом протекціонізму;
- гармонізації співвідношення більшості і меншості суспільства, надання меншості через законодавство та політичний авторитет державних діячів широких можливостей відкрито, в межах загальноприйнятних процедур і вимог, захищати свої власні та суспільні інтереси;
- максимально наблизити державу до людей через зростання довіри населення до її діяльності; втілити децентралізаційну політику та подолати самоусунення держави від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень;
- відмовитися від ліберально-ринкової суспільної моделі на користь соціально-ринкової, в якій держава виступає ініціатором гармонізації та соціальних процесів;
- утвердити обов'язок для всіх владних структур підпорядковувати свою діяльність загальнодержавному інтересу, задоволенню соціальних потреб населення, підтриманню в суспільстві спокою і соціального миру;
- відійти від стереотипу отожднення владною елітою і сервілістично налаштованими правознавцями конституційної і правової держави;
- подолати непередбачуваність, непослідовність і ненадійність владних рішень, нігілістичне ігнорування закону представниками державної влади;
- створити дійовий механізм взаємодії державних інститутів зі структурами громадянського суспільства.

Ще однією проблемою, що постала на першому етапі процесу “демократичного транзиту” країн перехідного типу, була небезпека перетворення системної модернізації суспільств у “вестернізацію” (“сліпе”, некритичне копіювання західних зразків соціополітичного та економічного розвитку без врахування національної специфіки). У сучасній політології, особливо після розпаду “соціалістичного табору”, це поняття вживається для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного людства.

Вестернізація — це суперечливий процес, який, з одного боку, означає раціональне господарювання, застосування ефективних технологій, розвиток демократичних інститутів і в цьому розрізі збігається з поняттям “модернізація». А з іншого боку, набуває поширення комерційна культура, психологія гедонізму і мораль “вседозволеності”, нові форми відчуження людини. Як наслідок, багато країн “третього світу” заперечують сценарій модернізації суспільства за західним зразком, орієнтуючись на власні можливості і ресурси, традиції і цінності.

Вестернізація є однією із сутнісних ознак модернізації посткомуністичних країн, які активно запозичують певний досвід становлення західної цивілізації, зокрема правила і методи виробництва, розподілу та обміну суспільного продукту. Цей процес розвивається спонтанно, втілюється цілеспрямовано домінуючими політичними силами, а тому неоднозначно сприймається суспільною свідомістю. Іноді вестернізацію ще називають “оксиденталізацією” (від лат. *occidere* — захід), або західнізацією.

Спонтанність утвердження західних цінностей у країнах з навздогінним характером модернізації деякими вченими заперечується й розглядається як цілеспрямований процес, інспірований саме Заходом і утверджуваний у практику інших країн за допомогою внутрішніх прозахідних сил. В основу поширення західних цінностей, на думку О. Зинов’єва, покладено “прагнення певних сил Заходу зайняти панівне становище на планеті, організувати все людство, виходячи зі своїх корисливих інтересів, а не з інтересів якогось абстрактного людства”. Щоб усвідомити межі впливу вестернізації на перехідне суспільство, належить виявити ступінь її домінування і впливу на зміни в структурі національної та особистісної ідентичності.

Вестернізація перехідного суспільства — це підміна процесу демократизації. Наслідком такої підміни є, на думку О. Зинов’єва, запро-

вадження “колоніальної демократії”, за якої масам “надається сурогат демократії у вигляді розпусти, послабленого контролю з боку влади, доступні розваги, система цінностей, яка позбавляє людей від зусиль над собою і моральних обмежень”. Ідентифікація цього сурогату здійснюється через легітимацію національною бюрократією та представниками нових еліт мовних символів вестернізації. Свідченням цього є те, що значний відсоток серед “нового мовного арсеналу” належить назвам бюрократичних посад та установ (“мер”, “прем’єр”, “муніципалітет”, “департамент”, “істеблшмент” та ін.), а також назвам символічних для нової еліти закладів — нічних клубів, казино, ресторанів.

Американізація номенклатури, підприємців шляхом засвоєння ними гірших зразків західної матеріальної культури (цинізм, споживацька психологія, кримінальна сваволя, нехтування нормами суспільної моралі, культ грошей і влади) призводить до “мавпування” подібної поведінки, способу життя, чужих культурних стереотипів (“cultural patterns”) населенням. Набуття масового вестернізованого світосприйняття через засвоєння нав’язаного та сприйняття добровільно в ході соціалізації чужого досвіду здійснюється через:

- 1) надання переваги видовищним формам масової культури, особливо шоу-програмам із залученням раніше заборонених тем (секс, насильство, агресивність, містика тощо);
- 2) деінтелектуалізацію культурних смаків у літературі, музиці, кіно;
- 3) комерціалізацію культурно-мистецької сфери і стандартизацію масових запитів і смаків;
- 4) сакралізацію свідомості, зростання значущості позанаукових, ірраціональних, містичних форм знання;
- 5) продукування плюралізму культурно-стильових особливостей способу життя, детрадиціоналізацію суспільної та індивідуальної свідомості.

Наслідком усього цього є *ерозія національної культури*, хвороблива підміна минулої системи цінностей та стереотипів (у тому числі й кращих, набутих у лоні національної традиції) імпортною системою установок і моделей поведінки, які сприяють маргіналізації населення, його відриву від власного коріння, що, за М. Хайдеггером, стало однією із сутнісних ознак ХХ ст.

У часи, коли суспільство перебуває в перехідному стані, а влада динамічно змінюється, постійно виникають ситуації протистоян-

ня двох антагоністичних процесів ціннісно-культурного характеру, пов'язаних зі ступенем довір'я населення до влади. Такими процесами виступають *легітимація і делегітимація нових режимів*, нових лідерів, нової інституціональної структури і нової системи влади.

За умов суспільних змін представникам влади на певний час вдається повести за собою більшість суспільства, котре завжди прагне соціальної стабільності. Однак через внутрішню нестабільність перехідного стану загострюються різні проблеми, що постають внаслідок суспільних змін, а також зростання потенціалу невдоволення мас. Як наслідок, за умов постійної загрози хаосу легітимність влади набуває доленосного значення для реформ.

Яскравою ознакою, притаманною майже всім країнам перехідного типу, є тривале співіснування у суспільствах соціальних інституцій демократичного та авторитарного спрямування. Невирішеність інституціональних проблем зводить нанівець зусилля модернізаторів щодо успішного втілення у життя реформаційних проектів. Модернізаційні перетворення у суспільстві залежать від багатьох факторів, зокрема від структури та характеру політичних і соціальних інституцій у державі:

1) якщо жодна з політичних інституцій не утверджується, то вектор політичного розвитку країни буде спрямований у бік авторитаризму або демократизація здійснюватиметься лише тимчасово з метою вирішення найгостріших проблем;

2) в умовах запровадження тільки окремих демократичних інституцій, коли різні політичні сили віддають перевагу різним інституціональним структурам, великою є можливість виникнення гострого конфлікту, що збільшує ризик авторитарного реваншу у країні;

3) пануючі на політичній арені сили віддають перевагу ситуації співіснування авторитарних і демократичних інституцій на противагу встановленню демократії без гарантій.

Отже, у посткомуністичних країнах вимальовується комплекс авторитарних вимог і пропозицій щодо розв'язання проблем модернізації. Основними серед них вважаються:

- необхідність зміцнення вертикальних структур виконавчої влади;
- використання вольових засобів і державного втручання у здійснення реформ;
- заперечення демократичних інститутів і процедур за умов надзвичайної економічної ситуації, суспільно-політичного хаосу;

- апеляція до колективістських цінностей та ідеалів лівоцентристського характеру;
- прагнення до відтворення методів функціонування адміністративно-командної системи.

Таким чином, аналіз першого етапу системної трансформації посткомуністичних суспільств дає підстави говорити про домінування в більшості національних політичних систем ознак незахідного політичного процесу. Серед перетворень, що характеризують незахідний політичний процес і притаманні багатьом транзитивним, перехідним країнам, можна виокремити певні особливості суспільно-політичного життя.

1. Сфера політики зазвичай суттєво не відокремлена від царини суспільних або особистих відносин.
2. У політичному процесі панують клани, економічні і політичні угруповання з суто корпоративними інтересами.
3. Опозиційні партії та контреліти, які прагнуть здобути владу, часто виступають як революційні рухи та рухи протесту.
4. Політичний процес характеризується відсутністю інтеграції серед його учасників, що є наслідком несформованості у соціумі єдиної комунікаційної системи.
5. Типовою рисою політичного процесу є різкі відмінності у політичних орієнтаціях генерацій.
6. Інтенсивність та розгортання політичних дискусій майже не впливають на хід прийняття політичних рішень, що залишається непрозорим.
7. Високим є ступінь мімікрії та поєднання ролей політичними акторами.
8. Незначний (або зовсім відсутній) консенсус щодо цілей та засобів їх досягнення у ході політичних дій.
9. Наявність незначного впливу прозоро організованих і відкрито діючих груп інтересів, які виконують функціонально-спеціалізовані ролі.
10. Внаслідок неструктурованості політичного процесу правляча еліта апелює до неідентифікованої спільноти.
11. Емоційний і символічний аспекти політики багато в чому посідають місце відкритого для громадськості процесу пошуку вирішення конкретних питань і спільних для всього суспільства проблем.
12. Великими залишаються роль і потреба у харизматичних лідерах.

3.2. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ТА ІНСТИТУТІВ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Серед загальних характеристик (напрямів) процесу політичної модернізації у країнах перехідного типу важливе місце посідає *раціоналізація та забезпечення ефективності влади* як вирішальний чинник довіри до влади й підтримки її громадянами. Для здійснення модернізації раціоналізація та ефективність влади важать не менше, ніж її підконтрольність та відповідальність перед суспільством. З ними пов'язані результативність влади і ступінь виконання її функцій, як і сподівань, що їх покладає на неї більшість населення.

Зазначені характеристики становлять основу прагнень впливових політичних, економічних і культурних прошарків населення (еліт), здатних виступити рушіями соціально-політичних змін у суспільстві. До того ж будь-яка легітимність влади, зокрема заснована й на авторитарних формах правління, поступово втрачає силу, якщо влада не раціоналізується та не стає ефективною у своєму повсякденному функціонуванні.

Характерною особливістю політичної модернізації у посткомуністичних країнах виступає також *диференціація політичної структури, або інституціоналізація*, яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Означений процес розвивається через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових, сучасних соціально-економічних інститутів.

Інституціоналізація як один із важливих критеріїв успіху політичної модернізації не може мати кількісно-формального характеру. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю вдосконалених чи новоутворених структур до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

Новоутворені чи вдосконалені політичні інститути мають тенденцію до збереження, однак інституціоналізація не є необоротним процесом. Межі інституційованих соціальних дій можуть не лише збільшуватись, а й зменшуватись під час модернізації суспільства. Такий процес одержав назву деінституціоналізації. Найхарактернішим його

проявом є розвиток приватної сфери, яка, порівняно з державною, має нині стійку тенденцію до саморозвитку й саморегуляції.

Сутнісною ознакою процесу посткомуністичної модернізації вважається *структурно-змістовне перетворення політичної системи*, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії. До найважливіших складових цього процесу належить політична стратегія, що передбачає реалізацію забезпечених ресурсами довгострокових програм послідовних дій, а також політична тактика як інструмент здійснення перетворень за конкретно-історичних умов, реального стану масової свідомості, наявних соціально-політичних ситуацій. Вміле поєднання стратегії та тактики у процесі модернізації політичної системи сприяє її адаптація до нових проблем, що їх породжує сучасне суспільство, а також готовність до розв'язання складних непередбачуваних ситуацій.

Досить вагомим чинником структурно-змістовного перетворення політичної системи і модернізації всього суспільства є *забезпечення широкої участі громадян у політичному житті*, що в більшості сучасних демократичних держав сприяє мобілізації людських і матеріальних ресурсів для вирішення важливих суспільних завдань. Організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати політичні партії та групи за інтересами, які спрямовують і доводять систему політичної участі до логічного завершення відповідно до завдань того чи іншого суспільства.

Модернізаційний потенціал політичних партій і груп за інтересами визначають деякі специфічні функції об'єднань. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, без якої, як зауважив французький вчений Ж.-М. Денкен, останнє “нагадувало б суцільне звалище, де кожен актор воював би тільки за себе і представляв би тільки себе”. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, завдяки якій партії та групи за інтересами виконують, з одного боку, роль посередників, з'єднувальної ланки між громадянами і владою, а з іншого — сприяють спілкуванню між собою представників різних верств населення. Якщо в розвинених суспільствах партії переважно виконують роль виборчих машин, то в суспільствах із запізнілою, незавершеною модернізацією (до яких належать країни перехідного типу) вони здатні виконувати ще й роль синтезаторів щодо взаореалізації завдань громадянського суспільства і політичної сфери.

Ціннісну основу політичної участі становить процес кристалізації політичних ідеологій. Модернізаторські ідеології можуть виконувати як стабілізаційні функції, скеровані на традиційні прошарки суспільства, так і мобілізаційні, зорієнтовані на осучаснені групи населення. Хоч би які ідеологічні міфи чи постулати застосовувались для обрамлення модернізаторської політики, основне її завдання — ціннісне наповнення і виправлення головних напрямів модернізації певного суспільства.

Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного і місцевого управління. Форми такої участі набувають гнучкості та різноманітності через механізми суспільної саморегуляції. Важливим є створення нових різновидів інститутів, які забезпечували б не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. На місцевому рівні не менш важливим є рівномірний розподіл ресурсів участі — гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо.

Ще однією складовою перетворення політичної системи з традиційної в модернізовану і запорукою інтеграції суспільства на новій основі є створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях *системи політичної соціалізації* у посткомуністичних країнах. Вона має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, на створення якомога більшої кількості відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних самостійно обробляти одержану інформацію, до творчого, раціонального використання власного і сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

У наш час значна увага приділяється проблемі вдосконалення нормативної й ціннісної систем суспільства, орієнтованих на формування модернізованого політико-правового поля і *культури активістського типу*, що передбачає:

- активну участь особи в політичній системі;
- утвердження тенденцій до забезпечення соціально-справедливої рівності в суспільстві, універсальності законів і примату права перед системою владно-управлінської бюрократичної ієрархії;
- домінування соціально-державного замовлення на всебічний розвиток і вдосконалення професійних та особистісних якостей суб'єктів політики і соціальних відносин;

- забезпечення доступності до освіти, її високої якості, що гарантує для тих, хто її одержує, можливість активної діяльності і життєвого успіху в новій, мінливій системі соціальних відносин.

Особливого значення в цьому процесі набуває розкриття соціального потенціалу інституту громадянства, який передбачає право усіх членів суспільства брати активну участь в управлінні державою.

Необхідність забезпечення демократичного характеру функціонування перехідних суспільств потребує також визначення культурно-ціннісного підґрунтя для здійснення модернізаційних процесів у відповідності з потребами суспільних перетворень та орієнтуватися на прагматичну, багаторівневу **“ідеологію модернізації”**, яка, з одного боку, не повинна відтворювати досвід ідеологічного обґрунтування “реального соціалізму”, з іншого — однозначно орієнтуватися на ліберальну ідеологію західного зразка. Поряд з плюралістичною спрямованістю, “ідеологія модернізації” повинна орієнтуватися на вироблені національно ментальністю базові та динамічні цінності, здатні консолідувати суспільство.

Процес модернізації перехідного суспільства, таким чином, потребує адекватного культурно-ціннісного забезпечення. Основною ланкою у цьому є так звана “ідеологія модернізації”, покликана орієнтувати суспільство на консолідацію при розв’язанні модернізаторських завдань (однак з урахуванням суттєвих відмінностей між окремими соціальними групами і верствами). Нова ідеологія не повинна бути державною чи однозначно державно орієнтованою. Вона має бути загальнонаціональною, здатною до саморегуляції. Основне її покликання — гармонізувати наявні у перехідному суспільстві суперечності, консолідувати інтереси усіх соціальних груп і політичних схем, забезпечити еволюційний розвиток суспільства.

Від того наскільки швидко та ефективно відбудеться остаточний і незворотний процес демократизації політичного життя посткомуністичних країн залежатиме, чи органічно увійдуть ці суспільства до цивілізації постматеріалізму. Важко не погодитися з С. Василенко у тому, що інтеграція суспільств перехідного типу до постіндустріального світу неможлива без зміцнення національної безпеки, яка ґрунтується на таких соціальних інституціях: людині як громадянинуві зі своїми правами та свободами, суспільстві з його матеріальними і духовними надбаннями, державі з її конституційним ладом і суверенітетом.

Ініціатори реформ мають оперувати категоріями перехідного процесу, а не вдаватися одразу до лексики та інструментарію сучасних

постіндустріальних країн, адже перехід до постматеріального світу країн перехідного типу може затягнутися не на одне десятиріччя. Необхідно усвідомити правлячій еліті той факт, що ринок як макроекономічна система та спосіб господарювання є насамперед засобом для переходу до сучасної правової та соціальної держави. Депривація соціальних благ є однією з головних проблем інтеграції суспільств перехідного типу до ціннісно-культурної системи постмодерної цивілізації.

У всіх суспільствах перехідного типу наявна взаємозалежність між вибором стратегій політичного та економічного розвитку. Тому можна стверджувати, що зростання ступеня свободи громадян безпосередньо або опосередковано обумовлює тип соціально-економічної системи країни. Простежується певна залежність між типом державного правління та можливостями країни якомога органічніше здійснити системну модернізацію.

Демократизація суспільства — це головний напрям політичної модернізації країн перехідного типу. Останню значна частина політичних сил посткомуністичних країн ототожнює з рухом у бік реалізації *ідеї безпосередньої демократії* — проблеми, що широко дискутується в західних політологічних концепціях з 60-х років XX ст. Її прихильники акцентують увагу на позитивних стереотипах, а саме:

- впливові означеного різновиду демократії на всебічну демократизацію суспільства, соціальну емансипацію і самореалізацію особистості;
- розширенні можливостей, порівняно з представницькими інститутами, вираження інтересів і волі народу;
- забезпеченні стійкої легітимації влади, подолання політичного відчуження громадян і, як наслідок, зростання стабільності політичної системи та ефективності управління;
- забезпеченні контролю за політичними інститутами і посадовими особами, подоланні зловживань владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва.

Противники безпосередньої демократії вказують на її негативні сторони і слабкі місця, а саме:

- низьку ефективність і безконтрольність політичних рішень внаслідок прийняття їх широким загалом;
- постійну небезпеку виникнення тоталітаризму або популістського авторитаризму, пов'язаних з властивою масам схильністю до ідеологічного диктату, обмеження свободи в ім'я рівності;

- складності і дорожнечі практичного здійснення прямого народовладдя;
- неможливості залучити більшість громадян до систематичної участі в управлінні без примусу, внаслідок небажання значної частини населення займатися політикою.

Відхід від ототожнення сучасного процесу демократизації з різноманітними проявами і варіантами втілення безпосередньої демократії пов'язано з тим, що на розвиток процесу демократизації суспільства на сучасному етапі існування людської цивілізації визначально впливають певні чинники:

- втрата привабливості й делегітимація авторитаризму як моделі національно-державного розвитку внаслідок виявлення його економічної неефективності як інструменту модернізації суспільства;
- глобалізація територіального поширення сучасної демократичної хвилі й масове зростання у світі привабливості демократичних моделей і зразків політичної поведінки внаслідок культурних впливів, що йдуть від західної цивілізації;
- наявність міжнародно-правових стандартів, а також специфічних універсальних чинників (високий рівень індустріального, економічного розвитку, урбанізації; розвиненість масових комунікацій; наявність ринкової, конкурентної економіки; соціальний плюралізм; масовий характер освіти), які підтримують демократичні імпульси в різних країнах.

Сучасна демократизація суспільства поєднує в собі класичні риси демократичного розвитку і особливості, що випливають з характеру плюралістичного постмодерного суспільства. Найвідповіднішим йому є розуміння демократії як *“поліархії”* (від грец. *polys* — багато і *arche* — влада, джерело, засада; дослівно багатовладність, багатозасадність). Цей термін запровадили у сучасну політичну науку 1953 р. американські політологи Р. Даль та Т. Ліндблом, зважаючи на наявні розходження між нормативним та реально-інституційним поняттями демократії. Сучасні вчені, екстраполюючи його на постсучасне суспільство, поліархію розглядають як політичний порядок, що характеризується розподілом та розосередженням влади між її різними центрами та носіями.

В умовах постмодернізації зазначене поняття, на відміну від класичного тлумачення демократії, дозволяє включати в сучасну теорію

демократії нові політичні аспекти і феномени, що постають з динамічного розвитку постмодерного суспільства: ідейний і організаційний плюралізм, співвідношення вертикального і горизонтального вимірів демократичної політики, конфліктогенні чинники і рушії постмодернізаційного процесу.

На відміну від розвинених країн Заходу, у частині постсоціалістичних країн лише починає формуватися тип *громадянського суспільства*, в якому химерно переплітаються авторитарні і демократичні властивості та ознаки. Особливо виразно це виявляється в незахищеності від втручання держави і політичної влади у життя та діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства постає як життєва необхідність. При цьому створення дієвого механізму взаємодії державних інститутів зі структурами громадянського суспільства, поряд з розумінням функціонального характеру його всезагальних ознак, потребує врахування характеру їх проявів в умовах конкретно взятого суспільно-державного організму.

Таким чином, аналіз процесів політичної трансформації у країнах перехідного типу дає підстави зробити такі висновки. Політична незалежність посткомуністичних країн постала як продукт найсучасніших змін у політичному розвитку світу в цілому. Сам процес соціополітичних перетворень у суспільствах перехідного типу варто розглядати не як цілісний феномен, а як певну послідовність окремих фаз реформ. Спираючись на оцінки характеру, спрямованості та наслідків модернізаційних процесів, що проходять у посткомуністичних суспільствах, дослідники пропонують виокремити *чотири групи країн перехідного типу*:

- 1) країни, що мають переважно позитивні характеристики (Польща, Чехія, Угорщина, Словенія та Естонія);
- 2) країни, ознаки модернізаційних перетворень в яких загалом позитивні, однак вони залишаються економічно і політично вразливими (Словаччина, Хорватія, Болгарія, Румунія, Литва, Латвія);
- 3) країни, в яких за 10 і більше років все ще несформовані базові політичні та економічні ознаки (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Узбекистан);
- 4) країни, у політичному та соціально-економічному розвитку яких домінували або домінують переважно негативні ознаки (Сербія, Албанія, Македонія, Боснія, Молдова, Таджикистан).

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні ознаки процесу “демократичного транзиту” країн перехідного типу. Дайте їх коротку характеристику.
2. Охарактеризуйте феномен “кризового синдрому модернізації”. Які шляхи подолання його негативних наслідків Ви можете визначити?
3. Спробуйте критично переосмислити феномен вестернізації та її прояви у країнах перехідного типу.
4. Визначте базові напрями модернізації політичних систем у пост-комуністичних країнах.
5. Яку роль, на Вашу думку, має відігравати “ідеологія модернізації” під час системних перетворень перехідних суспільств?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Якісні характеристики політичних сил та інститутів перехідного періоду.
2. Трансформація політичної влади в країнах перехідного типу.
3. Політична еліта та політична опозиція у перехідних умовах.
4. Особливості переорієнтації бюрократії в суспільствах перехідного типу.
5. Тенденції у становленні партійних систем у перехідних суспільствах.

МАУП

Розділ 4 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

4.1. ПРИЧИНИ І СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ РОЗПАДУ СРСР

Досліджуючи феномен політичної трансформації у сучасному світі, не можна не розглянути складні, часом суперечливі, соціополітичні процеси, що позначили демократизаційні перетворення в пост-тоталітарних країнах колишнього СРСР.

Характерними ознаками *радянського тоталітарного режиму* були:

- тотальний контроль держави за життям суспільства і окремої людини;
- утвердження етатистської свідомості з відповідною ідеологічною обробкою населення;
- ставка на насилля і безпосереднє застосування терору;
- заборона опозиції, однопартійність політичної системи;
- політизація, мілітаризація і бюрократизація системи влади;
- закритість суспільства, жорсткий контроль за засобами масової інформації.

Основним рушієм практичного втілення цієї моделі була радянсько-партійна бюрократія, своєрідним витвором якої стала адміністративно-командна система зі спотвореними морально-культурними цінностями та ідеологічними настановами.

Радянський Союз, невід'ємною частиною якого упродовж десятиліть була Україна, розглядався деякими західними вченими як приклад успішної модернізації, що було пов'язано з масовим захоп-

ленням у 60–70-х роках соціалізмом як альтернативою модернізації західного типу, а також з досягненнями СРСР у галузях військової промисловості, освіти, культури і соціального захисту населення.

Маючи значні матеріальні й духовні ресурси, Радянський Союз, як зауважує американський вчений П. Кеннеді, теоретично мав усі передумови, щоб “відповісти на виклики прийдешнього століття” краще від інших менш забезпечених країн. Однак весь його потенціал був послаблений “великими та взаємопов’язаними вадами”, які поставили під загрозу перспективи самого його виживання.

Основу адміністративно-командної системи, з одного боку, становила монополістична державна власність на засоби виробництва, цілковите економічне відчуження трудящих, що спричинило такі негативні явища, як хронічний дефіцит, “тіньова” економіка, регламентація виробничої діяльності тощо. З іншого боку, адміністративно-командна система витворила своєрідний тип формально-бюрократичного керівництва суспільством, яке здійснювалось переважно за допомогою наказів, команд, проте спиралось на певний рівень легітимності з боку “масового” суспільства з притаманними йому деугманізацією й деіндивідуалізацією соціальних відносин.

Поєднання цих двох “китів”, що утримували “на плаву” адміністративно-командну систему, стало можливим завдяки розподілу функцій матеріально-виробничої діяльності та користування суспільною власністю, керівництва соціальними процесами. Деструктивні структурно-функціональні зміни, у свою чергу, суттєво впливали на розвиток політичної свідомості і сприяли утворенню своєрідного соціального середовища, яке породжує і підживлює почуття, настрої, погляди етатистського і анархістського порядку. А вже в такому середовищі стало можливим зведення ролі трудящого до рівня найманого працівника, простого виконавця директив і інструкцій, що “спускалися” згори”.

Системний, всеохоплюючий характер проникнення методів свідомого (планового) регулювання суспільних відносин в усі підрозділи та сфери радянського суспільства, у свідомість кожного громадянина трималося на цілісному бюрократичному механізмі, підвалини якого складали номенклатурна (залежна від певних інстанцій) система призначення державних службовців на керівні посади та ідеологія правлячої комуністичної партії. Номенклатурна система виховувала у кожного чиновника розуміння, що він посідає місце не за якимось правом, а з милості керівництва, а тому його легко можна замінити іншими.

Таким чином, можна стверджувати, що основною причиною розгортання системної кризи в усіх царинах функціонування “радянської державної машини” наприкінці 80-х років ХХ ст. було тотальне панування адміністративно-командних методів управління й регулювання, що ґрунтувалося на дотриманні принципу економічної, політичної та соціокультурної автаркії. Спроби системної модернізації СРСР, здійснені у 1980-х роках як “перебудова”, виявилися невдалими. Отже, наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років системна економічна криза в СРСР розгорнулася на трьох рівнях: як криза державної неплатоспроможності, як криза всієї економічної системи та як криза економічної структури. Ця системна криза, в свою чергу, призвела до руйнування тоталітарно-авторитарного комуністичного режиму, базових засад і механізмів адміністративно-планової економіки, посилення національно-визвольних рухів у більшості радянських республік і, зрештою, до розпаду СРСР.

Досвід прискореної модернізації часів *перебудови* дозволяє сформулювати різноплановий конфліктний потенціал та тенденції до його системного прояву в екстремальній суспільно-політичній ситуації. Цей потенціал заслуговує на те, щоб стати предметом окремого наукового дослідження. Зосередимо основну увагу лише на тих конфліктах, що стали виявом радянського та пострадянського *варіанта форсованої модернізації*.

1. **Мітингова демократія**, забарвлена політичною нетерпимістю, розколами, груповим і територіальним егоїзмом та претензіями на владу різноманітних партій та угруповань. Означений конфлікт характеризується дефіцитом доброї волі сторін, невмінням та небажанням вести діалог і досягати компромісів.

2. **Етнополітичні конфлікти**, що посилилися після розпаду СРСР, для частини пострадянських країн вони перетворилися на перманентні.

3. Конфлікти, пов'язані із **соціально-економічним розшаруванням суспільства** за майновими ознаками. Цей різновид конфліктів зумовлений у пострадянських республіках різким переходом від масового до атомізованого суспільства, що тягне за собою *негативні соціально-психологічні наслідки*:

- зубожіння основної маси населення і неконтрольоване збагачення його окремих груп;
- заздрощі і ненависть основної маси населення до нуворишів та презирство до “голодранців” з боку останніх, що призводить до поляризації суспільства;

- появу психологічних комплексів зверхності й неповноцінності на індивідуально-особистісному рівні, що впливають на збереження допустимої межі соціальної рівності та соціальної справедливості;
- загострення протистояння між владою та народом, відмову правлячим силам у легітимності їхньої діяльності.

4. Конфлікти, пов'язані з внутрішньою **суперечливістю і непослідовністю швидкої модернізації**:

- кардинальна зміна політичних позицій та ідеологічних орієнтацій, що зумовлюють невизначеність політичного курсу, непослідовність у діях правлячої еліти до і після обрання її у структури представницької влади;
- лібералізація економіки з метою досягнення економічної свободи й утвердження замість цього безробіття, страху перед звільненням, особистої залежності робітника від адміністрації підприємства, фірми;
- суперечність між завданнями прискореної модернізації, що мають за мету вихід на широкий простір європейської науки, культури, життєвого рівня, правових стандартів, і відсутність пріоритетного ставлення до інтелектуального потенціалу суспільства.

До того ж, на початку 1990-х років пострадянські соціуми виявилися політично, аксіологічно, економічно та соціально розколеними. Перед політичними елітами пострадянських держав постала проблема вибору найефективнішої стратегії модернізації своєї країни. Прикро, але вибору такої стратегії в більшості з цих країн (окрім держав Балтії, де відновлення національної незалежності сприймалося як повернення назад до Європи) не передувало серйозне загальнонаціональне обговорення. Вибір змішаної моделі “ринкового соціалізму” або “державного корпоративізму” став внутрішньою справою політичних еліт пострадянських країн.

Суспільні настрої перших років незалежності в пострадянських державах характеризувалися гіперболізованими сподіваннями на поліпшення соціально-економічної ситуації, швидкий поступ країни та її органічне входження у групу розвинутих держав світу. Водночас відбулося і суттєве дистанціювання влади від громадян. Це стало поштовхом для перетворення в більшості пострадянських країн модернізації у *псевдомодернізацію*, що обумовило, у свою чергу, заперечення та несприйняття громадською думкою системних перетворень. “Соціальна ціна” періоду розпаду СРСР виявилася надзвичайно ви-

сокою: представники радянського середнього класу перетворилися на напівмаргіналізованих, апатичних громадян, шанси яких повернути свій колишній соціальний статус залишаються і на сьогодні до- сить примарними.

Відповіддю на непродумані кроки правлячих еліт стала тоталь- на “тінізація” політичного, соціального та економічного простору пострадянських країн. “Тінізація” суспільства як соціокультурний феномен спричинила вкорінення у масову свідомість ментальних характеристик “негромадянськості”, яка базується на домінуванні колективістської соціонормативної культури. Вказані фактори ство- рили загрозливі передумови посилення авторитарних тенденцій у політичному розвитку пострадянських держав, більшість громадян яких мали значний дефіцит правосвідомості та громадянської від- повідальності, що негативно впливало на процеси демократизації суспільства.

4.2. ІЛЮЗІЇ, ПАСТКИ І ПРОВАЛИ ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ

Одним з найстійкіших міфів у більшості пострадянських країн на початку 90-х років ХХ ст. було ставлення до реформ як до безсум- нівної і безпрограшної справи. Це виглядало парадоксально, тому що жодної достатньо розробленої програми системних перетворень так і не було запропоновано суспільству, що засвідчило про нездат- ність вітчизняного соціуму до самоорганізації, до вироблення чіткої стратегії свого розвитку, що сприяла б подоланню успадкованої з ім- перських і радянських часів внутрішньоорганізаційної та соціокуль- турної дисгармонії.

Перешкодою на шляху до демократизації пострадянських полі- тичних і правових структур виявився також феномен амбівалент- ності — “роздвоєння” поглядів на напрями розвитку країни, часто взаємовиключних оцінок, думок, орієнтацій та цінностей. Тому чи не найголовнішим прорахунком політичних та управлінських еліт країн пострадянського простору, особливо у перші роки неза- лежності, стала політико-правова та соціально-економічна невиз- наченість щодо бачення напрямів розвитку своєї держави, а отже, годі й говорити про ефективність та динамічність, системність і послідовність, цілісний характер реформ. Суспільно-політичні пе- ретворення “нерідко були наслідком “сліпого” запозичення чужого

досвіду або ... вимушеного копіювання подій у сусідній Росії”, вважає В. Журавський.

На думку багатьох дослідників, головним прорахунком ініціаторів модернізаційних процесів у пострадянських країнах було те, що реформаційні проекти впроваджувалися виключно “зверху” і характеризувалися не стільки якісними перетвореннями політичної та економічної систем суспільства, скільки ліквідацією старих структур. Такий шлях розвитку суспільств перехідного типу відомий американський соціолог, директор Центру з вивчення проблем економічної культури, професор Бостонського університету П. Берзер назвав **“капіталістичною революцією”**.

За роки реформ створилося “замкнене коло”: системна криза суспільства викликала правовий нігілізм, який, у свою чергу, спричинив буксування процесу соціальних перетворень. Правовий нігілізм, до того ж, породжує активізацію таких небезпечних для збереження соціальної та політичної стабільності суспільства процесів і явищ, як сепаратизм, націоналізм, поділ суспільства на автономні та антагоністичні за своєю сутністю сектори. Вихід з такої тупикової ситуації полягає у подоланні правового нігілізму шляхом становлення культури “громадянськості”, зменшенні частки “тіньового” сектора в структурі суспільного виробництва, усталенні оновлених соціальних цінностей та структур, визнанні свободи як універсальної цінності людської цивілізації.

Чи не найголовнішим прорахунком ініціаторів реформ стало також те, що, незважаючи на впровадження формальних ринкових інститутів (приватна власність, банківська система тощо), не було створено передумов та основ для формування і розвитку мотивації діяльності, особистої відповідальності за результати праці, ділової етики, інших феноменів, що відіграють провідну роль у соціально-економічному житті суспільства. До того ж, не було враховано *соціокультурні особливості пострадянських, здебільшого патерналістських, суспільств*:

- ставлення до праці як до служіння (елемент традиціоналістської культури);
- загострене почуття соціальної справедливості;
- низька здатність до самоорганізації та самодисципліни;
- особливості орієнтально-православної або ісламської етики, яка є антиподом чи навіть антагоністом протестантській етиці капіталізму.

Внаслідок внутрішньої суперечності, антисистемності реформаторських заходів, що здійснювалися на початку та в середині 1990-х років у пострадянських країнах, державою фактично було втрачено механізми регулювання державної власності через передачу її до рук відомчої та регіональної номенклатури. Невідповідність законодавчої бази реаліям економічної ситуації спричинила криміналізацію суспільства і, як наслідок, появу тенденції до криміналізації суспільної свідомості, коли традиційні етичні настанови деформуються.

Впровадження демократичних та ринкових інституцій супроводжувалося швидким зламом соціальних і політичних структур. Така **форсована демократизація та лібералізація** суспільних відносин викликала дисбаланс групових інтересів всередині політичної системи і, як наслідок, кризу розподілу. Правлячі еліти створювали і почасти створюють штучні перешкоди для доступу інших груп інтересів (національно орієнтованої економічної еліти, традиціоналістів та комуністів, етнорегіональних кіл тощо) до прийняття і реалізації політичних рішень. Відділення групових інтересів від легальних представників призвело до неможливості контролювати протестний конгломерат, у результаті на пострадянському просторі почав зростати політичний і соціальний екстремізм. Бідність, спровокована кризою розподілу, стала важливим політичним чинником.

Соціальна ціна модернізаційних змін у пострадянських країнах виявилася настільки високою, що перевищила адаптаційні можливості населення, зумовлюючи соціальну та політичну дестабілізацію. Протягом тривалого часу не було вироблено стратегії соціальних перетворень, держава вирішувала переважно ситуативні питання. За умов, коли окремі органи державної влади мали і мають своє особливе бачення вирішення тих чи інших соціальних проблем, інколи прагнучи лобіювати інтереси окремих галузей виробництва, держава не може гарантувати та забезпечити стабільність, однакові правила поведінки для всіх гравців на економічному полі, а відтак – втрачається довіра з боку суспільства до держави як гаранта дотримання соціальних та економічних прав громадян та арбітра у вирішенні суперечок, що виникають між господарюючими суб'єктами.

На думку О. Лазоренко, обрана для реформування пострадянських суспільств *модель “економіка попереду політики”* “позбавила економічні перетворення політичного базису, знесилила державу та забезпечила умови винятково для первинного накопичення капіталу”. Форсування здійснення економічних реформ відбувалося й

відбувається тільки “згори”, а тому насамперед йдеться не про права людини, а про зміцнення централізованої державної влади. Ніхто не дбає про забезпечення сприятливих умов для розвитку інституцій громадянського суспільства як основи соціальної стабільності країни.

Найбільш негативним наслідком ліберальних перетворень початку 90-х років стало те, що більшість громадян пострадянських держав опинилася у стані “соціальної коми”. Адаптаційні ресурси населення виявилися не такими великими, як очікували ініціатори реформ. Місце реальної соціальної модернізації посіла соціальна риторика влади та популістські гасла й обіцянки опозиційних сил. Модернізаційні заходи політичних еліт наштовхнулися на значний соціокультурний спротив населення. Значна частина громадян відчувала суттєву потребу у державному патерналізмі, а економічні та соціальні проблеми стали на перешкоді розвитку їх громадянської активності. Це призвело до ситуації “консервації кризи”. Можна стверджувати, що в більшості пострадянських країн *суспільно-політичні трансформації* проходили *стихийно*, без визначення генерального напрямку та кінцевих результатів.

У більшості держав пострадянського простору (крім країн Балтії) у соціальній сфері склалося катастрофічне становище. За кілька років за рівнем розвитку людського потенціалу вони, за даними ООН, опинилися на рівні слабкорозвинених країн світу. Невирішеність соціальних проблем обумовила зростання негативних соціальних явищ, які стримують та деформують економічні та політичні перетворення.

На початку 90-х років постала загроза трансформації національних економік пострадянських держав з адміністративно-командних у **корпоративно-олігархічні**. Відбулася суттєва зміна відносин власності. На думку Ю. Буздугана: “Основним процесом трансформації відносин власності став процес відчуження власника від капіталу, перебрання частини компетенції власника менеджером і отримання ним ренти — частини прибутку підприємства, яке він контролює”. Економічну систему більшості пострадянських країн дослідник характеризує як “ренту менеджерів”, їй властиве панування менеджеріальних посередницьких корпорацій, що поступово зростаються з владними структурами. Це створює небезпеку протистояння менеджеріальних корпорацій і громадянського суспільства, а отже, підвищує можливість виникнення соціальних катаклізмів у суспільстві.

Протягом 1990-х років на всьому пострадянському просторі кілька разів змінювалася стратегія здійснення реформ. Спочатку команди

“нових реформаторів” обирали моделі “шокової терапії”, для яких характерне разове адміністративне руйнування попередньої економічної системи, прискорена приватизація. Орієнтиром для реформаторів було досягти “точки неповернення” як самоцілі. Результати політики “шокової терапії”:

- занадто висока економічна та соціальна ціна перетворень для суспільства;
- становлення монополізму певних галузей, виникнення економічних “кланів”;
- зміцнення позицій корпоративно-номенклатурного капіталу внаслідок приватизаційних процесів;
- вибір асоціального шляху розвитку економіки, поява стагфляційних процесів.

У середині 1990-х років реформаційною домінантою стає “**державно-корпоративна**” модель з її радикальнішим перерозподілом економічної влади, контролю і власності від центральних державних структур до напівприватних корпорацій, що сприяло зміцненню регіональних центрів влади.

За таких умов було досягнуто найвищого ступеня розвитку корпоративної конкуренції між клановими елітами. Соціальні цілі реалізувалися державою лише у вигляді мінімальних виплат населенню з метою підтримки мінімального рівня стабільності у суспільстві та забезпечення легітимної підтримки правлячої еліти. Можливо, пострадянські суспільства і були підготовлені до сприйняття західних моделей соціально-економічного і політичного розвитку, проте способи і засоби їх запозичення виявилися непридатними. Це, за словами російського дослідника А. Соколова, у черговий раз “доводить марність непідготовлених перетворень, що здійснюються “зверху”, щодо суспільства, яке три чверті століття розвивалося за іншим сценарієм”.

Головними суб’єктами національної соціально-економічної системи на пострадянському просторі (за винятком країн Балтії) у другій половині минулого століття залишалися *олігархічні клани*, а не приватні підприємці. Клани за своєю структурою являли собою напівкримінальні угруповання ділових людей, які встановили тісні контакти з владою і монополюю контролювали найприбутковіші ринки і виробництва, не пускаючи на них конкурентів, котрі могли виробляти продукцію кращу за якістю та дешевшу за ціною. Водночас між кланами почалася жорстка конкуренція за доступ до державних і місцевих

бюджетів та контроль за найбільшими підприємствами. Клані впродовж 1990-х років були основним джерелом соціальної ініціативи у суспільстві, придушуючи “позакланову” активність, яка ставала на заваді їхньому політичному і соціально-економічному монополізмові. Отже, у більшості пострадянських країн де-факто не було повноцінної приватної власності, а монополізм мав неринковий характер.

У пострадянських країнах мав місце відносно високий рівень економічної свободи, однак не було її чіткої правової регламентації, що й дозволило вижити багатьом соціальним групам. Саме це стало на перешкоді надходження інвестицій і здійснення структурних та інституційних інновацій. У соціально-економічному житті країн домінувало номенклатурне підприємництво, бізнесмен і чиновник фактично зрослися як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях державного управління.

Номенклатурне підприємництво було інституціоналізоване під тиском впливових кланів, наслідком чого постало гігантське розростання тіньового сектора економіки. Якщо у посткомуністичних країнах Східної Європи тіньовий сектор охоплював 25 % усієї економічної системи, у розвинутих країнах — 15 %, то в Росії — щонайменше 40–50 %. “Тіньова економіка постала як природна реакція російського суспільства на неадекватну поведінку держави, яка протягом тривалого періоду не була в змозі регламентувати своє втручання в економічне життя за умов компромісного варіанта проведення реформ”, робить висновок російський дослідник Л. Косалс. Наслідком утвердження *системи кланового капіталізму* стало формування дво-секторного суспільства, в якому правляча еліта, провідні економічні “клани” та переважна більшість населення жили за абсолютно різними правилами і законами.

Проведенню системної модернізації в більшості пострадянських країн заважали три основні фактори. По-перше, занадто тривалий період панування соціалістичної ідеології та практики. По-друге, розпад величезної єдиної держави поглиблював проблеми проведення системних перетворень. По-третє, нерівномірний розвиток економіки СРСР, зокрема промисловості з величезною часткою ВПК, що втратив своє значення. Ускладненість і тривалість модернізаційних процесів призвели до того, що економічна, соціальна та культурна “ціна” реформ для громадян виявилася занадто високою. До цього призвело неухильне дотримання реформаторами у перші роки перетворень трьох постулатів неоконсерватизму:

- “державна власність у принципі є неефективною, тому треба її приватизувати” (перехід у власність напівкримінальних угруповань стратегічних та найбільших підприємств);
- “помилки держави завжди гірші за помилки ринку”, тобто абсолютизація механізмів вільного ринку та конкуренції щодо здатності саморегуляції та стабілізації;
- “будь-яка зміна загального рівня цін завжди відбувається лише внаслідок зрушень в обсязі грошової маси”.

Таким чином, можна виокремити *особливості модернізації в більшості пострадянських держав* (окрім країн Балтії):

- 1) вибіркове запозичення технологічних досягнень Заходу в обмін на вивіз сировини (запозичення зазвичай стосуються сфери ВПК);
- 2) централізація та бюрократизація управління;
- 3) перетворення відбувалися за схемою “згори вниз”, не отримуючи зворотного імпульсу;
- 4) глибокий соціокультурний розрив між вузьким прошарком управлінської, економічної і культурної еліт та рештою населення країни.

4.3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР У КРАЇНАХ СНД І БАЛТІЇ

Трансформація політичних структур у країнах СНД і Балтії відбувається за кількома *напрямами*:

- шлях становлення парламентських демократій європейського типу, який обрали країни Балтії;
- формування президентських режимів, в яких поєднуються ознаки формальної демократії з авторитарними методами правління (Росія, Білорусь);
- розвиток суперпрезидентських форм правління, в яких глава держави зосереджує всю повноту влади в своїх руках (країни Центральної Азії, Азербайджан);
- подальша демократизація та трансформація політичних структур з метою наближення їх до європейських зразків (Україна, Грузія).

Вибір **країнами Балтії** парламентських форм правління пояснюється тим, що, на відміну від інших держав пострадянського простору, Естонія, Латвія та Литва мали у міжвоєнний період досвід

демократичного врядування. Представники політичних еліт балтійських держав на початку 90-х років XX ст. наголошували на тому, що їх державність є органічним продовженням парламентських демократій, які функціонували в період 20–30-х років. Вибір на користь *парламентських демократій* пояснювався такими чинниками:

- значна відкритість, гнучкість і професіоналізм парламентських систем;
- можливість і необхідність для глави уряду діяти виключно в конституційних рамках;
- створення умов для забезпечення максимальної репрезентативності політичних уподобань громадян;
- можливість досягнення консенсусу в суспільстві через створення міжпартійних коаліцій.

Абсолютною протилежністю парламентським демократіям країн Балтії є політичні **системи суперпрезидентського правління в країнах Центральної Азії та Азербайджані**. Специфіка політичних систем Казахстану, Туркменистану, Таджикистану, Узбекистану та Азербайджану пояснюється передусім їх соціокультурними особливостями, притаманними як традиційним ісламським країнам, у яких домінують відносини трайбалізму. Отже, більшість дослідників переконані: вибір політичними елітами країн Центральної Азії та Азербайджану авторитарного шляху розвитку східного типу обумовлений насамперед соціокультурними, ментальними та конфесійними особливостями тих суспільств. Можливості їх демократизації, як засвідчують політичні події, що в них відбуваються, є досить непередбачуваними.

Особлива модель політичної трансформації була сформована протягом 1990-х років у **Росії та Білорусі**. Хід модернізаційних процесів у Росії позначається низкою чинників, які посилюються особливостями соціокультурного, політико-правового та економічного характеру. Процес системної трансформації в Росії багато в чому є суто національним соціополітичним феноменом. Російська державність відчуває значний дефіцит не лише історично “західних” форм суспільного життя, а й традиційних структур, що відповідають за соціальну цілісність суспільства. Політико-правова культура російського соціуму залишається розколотою, фрагментарною, що ускладнює становлення громадянського суспільства як головного об’єкта модернізації на основі забезпечення діалогу національних культур і соціального синтезу. А це дуже важливо для поліетнічної Росії.

Російська національна політична еліта обрала *модель уявного конституціоналізму* на шляху переходу від тоталітаризму до демократії. Уявний конституціоналізм виступає закономірною стадією трансформації політичної системи країни. Але варто зазначити, що така модель розвитку політичної системи може мати наслідком зворотний процес суспільних перетворень від парламентаризму до авторитаризму, або являти собою лише зовнішні формальні поступки тимчасового характеру, що означатимуть перехід до нового типу авторитарної політичної системи — раціонально організованого бюрократичного режиму. **Гібридний характер російської політичної системи** посилюється внаслідок того, що замкнена олігархічна державна система доповнюється економічним диктатом великого капіталу. Новій бюрократії притаманний економічний і політичний консерватизм, схильність до авторитарних і командно-адміністративних методів управління.

Через це у масовій свідомості російського суспільства починають домінувати авторитарні тенденції. Політична історія Росії переконливо доводить, що без ключової ролі держави (вона спрямовує і регулює перетворення) суспільство стає нестійким, слабким, неконсолідованим, опиняється під загрозою впливу деструктивних та антисистемних сил. Тому оптимальний розвиток країни потребує сильної державної влади. Цим часто користувалися і користуються її прихильники, щоб обґрунтувати необхідність становлення в Росії *авторитаризму*.

У Росії — типовій країні перехідного типу — модернізаційні проекти створювалися під сильним впливом досвіду західних країн, в яких свого часу суспільні перетворення мали органічний, а не наздоганяючий характер. До того ж, ідеологи реформ постійно стверджували, що модернізація в Росії має особливий, євразійський характер, наголошуючи на майже месіанській ролі своєї країни.

Порівняно із серединою 90-х років, сучасна російська держава суттєво посилсила контроль за корпоративною власністю та великим капіталом. Лояльність щодо політичного курсу держави — головна умова його існування. Нові формальні інституції російської політичної системи зросли і зміцнилися під час нав'язаних модернізаційних переходів 1991 та 1993 р., виборів 1996 та 2000 р. Паралельно внаслідок тривалого радянського періоду було сформовано стійке домінування неформальних інституцій та відносин як на рівні політичного управління, так і на рівні масової громадської поведінки.

Важливим фактором політичного життя Росії є конкуренції за встановлення впливу на ці неформальні інституції та відносини. Вагомою проблемою подальшої демократизації країни залишається відсутність підстав для оптимального розвитку базових інститутів держави. Варіантами втілення у соціополітичне життя принципу верховенства права у російському суспільстві можуть бути або консолідація всіх соціальних і політичних сил на основі негативного консенсусу, або тривала “боротьба за правилами”.

Таким чином, можна стверджувати, що політична система сучасної Росії розвивається у напрямі зміцнення так званої “керованої демократії”, що зберігає формальні ознаки демократії, функціонуючи в режимі авторитарних методів управління та посилення президентської влади. Де-факто президентська влада контролює діяльність законодавчої, виконавчої та судової гілок влади не лише на федеральному, а й на регіональному рівні. Багатопартійна система 90-х років перетворюється в систему з домінуванням провладної партії — гегемона.

Таким чином, у політичних системах більшості країн СНД переважають **незахідні** типи суспільного розвитку з домінуванням патронатно-клієнтальних, аскриптивних відносин, але відкриті, організовані інтереси та претензії політичних партій не набули великого значення в політичному процесі країни. Вітчизняний політолог О. Долженков зазначає: “Сучасні соціально-політичні трансформації є формою неорганічної, викликаної в першу чергу зовнішнім впливом, суспільної модернізації; внаслідок цієї неорганічності суспільство зазнає величезних соціальних витрат, занурюється в постійну аномію (“беспредел”), у політичній сфері народжується гібридний політичний режим, що поєднує запозичені ззовні сучасні риси з ознаками квазітрадиційного радянського суспільства, яке через неорганічність модернізації ще не встигло на момент її початку повністю вичерпати її потенційні можливості”.

Ситуація в більшості країн СНД характеризується наявністю двох впливових і конкуруючих між собою політичних інститутів, цінностей, культури авторитарного та демократичного стилів. Таке становище не є дивним, тому що залишки елементів радянської тоталітарної системи ще й досі дуже повільно “розмиваються” під впливом процесів демократизації. Отож, можна стверджувати, що політичні системи більшості пострадянських країн є *гібридними* та мають певні специфічні риси:

- низький ступінь публічності влади;
- неможливість через це інституційно ідентифікувати владу;
- суперечливість між конституційним та реальним механізмами владних відносин (насамперед, декларативність конституційних положень і відсутність налагоджених механізмів їх реалізації);
- фактична відсутність повноцінних соціальних суб'єктів, що обумовлює виникнення феномена хибної ідентифікації, коли виборці голосують за лідерів, які ситуативно об'єднуються у ході передвиборчої кампанії на ґрунті тимчасових солідаристських відносин (харизматичний лідер, популярська програма тощо);
- незрілість, аморфність суспільної свідомості.

4.4. СОЦІАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ ПРОБЛЕМИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ

Пострадянський простір, як вже зазначалося раніше, не є гомогенним, цілісним утворенням ані в політичному, ані в соціокультурному, ані в економічному, ані в етноісторичному розумінні. Саме цим пояснюється така різноманітність, несхожість соціальних та аксіологічних проблем, що постали перед політичними елітами та громадянами країн колишнього Радянського Союзу на початку 90-х років.

На нинішньому етапі теоретичного осмислення модернізації остання вже не розглядається як однозначно позитивний процес вдосконалення суспільства. Його постійно супроводжують конфліктні і кризові явища, які часто не тільки ставлять під питання можливість отримати позитивні результати, а іноді відкидають суспільство назад у його суспільно-політичному розвитку. Подібні ситуації, як правило, виникають внаслідок вторгнення готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує протиріччя між залишками минулого й наслідками реформ. В результаті відбувається взаємне накладання типологічно різнорідних конфліктів, що викликає їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу. Елементи модернізованого суспільства за цих умов перестають функціонувати як раціональні і водночас не модернізовані елементи втрачають здатність функціонувати як традиційні.

Небезпека виникнення описаної ситуації в умовах розвитку перехідних суспільств посилюється виникненням кризи регулювання конфліктів, що є наслідком загострення боротьби певних груп за владу, за панування певних цінностей і статусних претензій. У разі, коли боротьба стає перманентним явищем, у суспільстві виникає соціально-політичний хаос, наслідками якого стають:

- виникнення негативної свободи з мітинговою демократією, децентрацією влади, уявним конституціоналізмом та відірванню від реального життя законотворчістю;
- загострення суперечності між прагненням еліти зберегти режим, сприятливий для власного політичного панування, та посиленням вимог опозиції щодо створення конкурентної політичної системи;
- використання владою ресурсів на користь однієї частини населення за рахунок іншої, що поглиблює стагнацію у сфері економічного розвитку та робить неможливим досягнення консенсусу і встановлення соціального порядку.

Основними помилками, що спричинили неповторні особливості провалів модернізації на постсоціалістичному просторі, на думку сучасних дослідників, є:

1) недооцінка можливих негативних наслідків і “відкатів” назад у випадках запровадження не легітимізованих масовою свідомістю реформаторських проектів і моделей;

2) недостатнє врахування модернізаторами ступеня страху населення перед інноваціями та групового егоїзму, пов’язаного з небажанням частини населення поступитися власними груповими чи особистими інтересами;

3) абсолютизація інституціоналізації, низький рівень розуміння тендентності інфраструктурних систем і наслідків вторгнення у їхню структуру;

4) універсальність модернізації та завищені очікування наслідків суспільних трансформацій, наївність щодо розуміння розміру затрат (наприклад, програма “500 днів”) та здатності окремо взятого суспільства до перетворень;

5) однозначне тлумачення реформаторських зусиль як безперервного процесу вдосконалення суспільства й неврахування конфліктного характеру розвитку суспільства в умовах цілеспрямованого запровадження змін ринково-економічного та суспільно-політичного характеру.

Аналізуючи соціальні та ціннісні проблеми пострадянського модернізаційного розвитку, не можна не зазначити, що корені більшості з цих проблем варто шукати в особливостях соціокультурного, етнонаціонального розвитку країн СНД. Так, у менталітеті громадян більшості пострадянських країн визнання особи як найвищої цінності суспільства часто суперечить традиційному сприйняттю ролі держави й особи у розвитку соціуму. Тому проекти системних перетворень не усвідомлюються та аналізуються, а сприймаються елітою та загалом спонтанно, лише на рівні зразків, які майже недосяжні. Тому спонтанно сприйняті та неусвідомлені зразки демократичних перетворень у традиційних корпоративістських суспільствах (до яких належить і більшість пострадянських суспільств) можуть перетворитися тільки на зручний для політичної еліти демократичний “фасад” ніби прогресивних інституцій, внутрішні правила та звичаї діяльності яких залишаються архаїчними. Це питання залишається дуже важливим і на сьогодні, бо саме демократичні інституції прямо чи опосередковано моделюють певні правила політичного життя, структурують соціальну взаємодію, практику політичного спілкування.

Для пострадянського світосприйняття характеристикою пострадянського світосприйняття важливою нормою суспільних відносин, що забезпечує виживання соціальних груп і цілих соціумів, є **патерналізм**. У традиційних суспільствах він займає важливе місце, виконуючи інтегративну функцію культури, поєднуючи спільні елементи, що деінтегрувалися у соціальній і виробничій сферах суспільства. Але водночас патерналістська модель розвитку суспільства обумовлює ієрархічність, нерівність суб'єктів, патронаж виконує функцію усталення вертикальної дистанції, що постає органічною складовою ієрархічного мислення як еліти, так і підданих. Патерналізм як модель соціальних відносин спричиняє встановлення зв'язків допомоги, захисту, опікування. А тому у процесі системної модернізації в більшості пострадянських країн (передусім у Росії, Білорусі, країнах Центральної Азії) патерналізм виступає як архетип національної культурної традиції.

Ефективності системних перетворень у пострадянських країнах перешкождали такі культурно-історичні особливості: глибинність, дисперсність, периферійність, слабкий розвиток інфраструктури при низькій щільності населення і господарства, територіальний “розрив” між виробництвом предметів праці і предметів споживання, не інно-

ваційність, ресурсозатратність через великі просторові масштаби, суперцентралізованість, незбалансованість та мілітаризованість економіки.

Однією з найгостріших соціально-аксіологічних проблем пострадянського розвитку є зростання популярності ідей авторитаризму як на рівні масової суспільної свідомості, так і серед правлячих еліт країн СНД. Авторитарний тип політичної свідомості зміцнюється на основі таких вкорінених у масовій суспільній свідомості цінностей:

- безпека як здатність і готовність влади упоратися з кримінальним наступом, забезпечити захист громадян від свавілля чиновників;
- законність, що розуміється як стабільний порядок;
- державність як основа буття нації;
- традиціоналізм.

Отже, первинна ланка демократії — соціум — виявилася у більшості пострадянських країн найслабшою та найвразливішою щодо впливу на неї авторитарних тенденцій.

У пострадянській масовій суспільній свідомості і нині домінує *комплекс сервілізму* — рабського поклоніння владі, крайньої її абсолютизації. Сервільний комплекс породжує такі антидемократичні тенденції у масовій політичній свідомості. По-перше, сервілізм спричиняє специфічне ставлення до влади, особливо деспотичної — чим жорсткішою є влада, тим більше зростає повага до неї, поклоніння їй. По-друге, сервільна масова свідомість виховує у громадян неповагу до власності, породжуючи стійке переконання у суспільстві, що право на власність повинні мати виключно наближені до влади особи. По-третє, домінування сервільного комплексу обумовлює тотальну неповагу до особистості, принижуючи її значущість до статусу раба держави та спричиняючи дефіцит моральності еліти та підданих. Таким чином, гіпертрофоване державне начало в Росії виступає своєрідною соціополітичною компенсацією за архаїчність, недорозвиненість національної соціальної структури. Але водночас сам державний авторитаризм є головним фактором блокування соціокультурної модернізації країни.

Протягом усіх трьох модернізаційних хвиль (петрівська, комуністична та новітня), що здійснювалися на теренах Російської імперії, СРСР та СНД, перетворення відбуваються згідно зі стратегією авторитарної “модернізації зверху”, коли архаїчні політичні структури і соціальні відносини пристосовуються до умов нової епохи. Відповід-

но до цієї стратегії запроваджується подвійний стандарт щодо сприйняття суспільством західних зразків: якщо промислові, військові, управлінські технології вважалися і вважаються культурно та політично нейтральними, то вимоги щодо змін базових політичних інституцій та соціальних відносин сприймаються як такі, що є чужинними для національної традиції.

На шляху до становлення та зміцнення базових інституцій демократичної державності у більшості країн СНД серйозною перешкодою є традиційний національний архетип, який сформувався протягом багатовікового соціально-історичного розвитку цих суспільств, які переважно є орієнтально-колективістськими та відрізняються домінуванням егалітаризму, недорозвиненістю етики успіху та особистих досягнень, слабким почуттям відповідальності особи за якість власного життя, відчуттям нею власного безсилля у соціальному та політичному просторі, особливо — перед державою. *Архаїзацію суспільного життя* пострадянських країн зумовлюють такі риси національного характеру:

- звичка до крайнього етатизму;
- ідентифікація особистості не щодо приналежності до певного класу, а щодо приналежності до всієї держави, що пов'язана з нерозвиненістю та аморфністю соціальної структури суспільства;
- “оборонна свідомість”, що провокує для масової суспільної свідомості необхідність мати образ ворога для мобілізації соціуму на напружену діяльність;
- антибуржуазність;
- поєднання догматизму у вірі з глибоко вкоріненим почуттям національної месіанської ролі у світі.

Отже, третя хвиля модернізації в більшості країн СНД розпочалася за умов існування стійкого *державно-патерналістського комплексу*, витоки якого простежуються у вкоріненому у масовій свідомості почутті соціальної незахищеності та слабкості особи. Тому ринкова соціальна стратифікація та ріст потенціалу соціального протесту, спричинені спробами системного реформування цих країн, в умовах кризового розвитку постали як фактори соціальної атомізації суспільства.

У сферах управління економікою та соціальною політикою за таких умов роль держави залишалася впливовою, але вона реалізувалася або згідно з бюрократичним варіантом, або відповідно до партнерського варіанта етатистського розвитку. Як зазначають

С. Перегудов, Н. Лапіна, І. Семененко, наслідками зростання впливу корпоративно-бюрократичного симбіозу є бюрократизація економіки та посилення соціального розшарування суспільства, які можуть спровокувати соціальний вибух та (або) радикалізацію політичного режиму країни. Нерозвиненість інституціональної структури пострадянського суспільства детермінує зростання ризику встановлення в цих країнах режиму бюрократично-олігархічного корпоративізму.

Таким чином, можна стверджувати, що за соціальною структурою, основними показниками, які визначають якість життя більшості населення країни, Росія, Білорусь, країни Центральної Азії та Закавказзя все ж таки не можна віднести до групи розвинутих держав світу. Передумовами зарахування країн СНД до “Півдня” — нового третього світу є:

- **деєтатизація**, що зростає та за умов слабкості і неорганічності цивілізаційних зв'язків призводить до руйнування базисних основ регулювання суспільства;
- **деіндустріалізація** як результат припинення роботи “нерентабельних” підприємств та інтенсифікації вивозу сировини;
- **архаїзація** соціальних відносин, коли посилюється значення первинних аскриптивних зв'язків (кланових, етнічних, земляцьких);
- **руйнування** великого консолідованого суспільства внаслідок послаблення інтеграційних механізмів та перетворення країни у конгломерат слабо пов'язаних між собою елементів;
- **зростання соціальних бар'єрів** у результаті різкої диференціації прибутків і власності;
- **криміналізація** відносин через масову аномію та підрив нормативних, ціннісних і змістових принципів соціокультурної регуляції.

Низка особливостей соціокультурного характеру впливає на процеси системної трансформації сучасної Росії. Так, змістовими характеристиками новітнього етапу російської модернізації залишаються месіанство та нова ідеологічна ірраціональність. Сучасна Росія не може бути і демократичною, і стабільною одночасно. Громадська думка віддає перевагу стабілізації суспільства, майже не шкодуючи про втрачені можливості демократизації. У результаті Росія дедалі більше набуває типової для “третього світу” різко поляризованої соціальної структури, тобто нові корпоративні клани та злиденні маси населення. Наслідком реформ виявилася побудова економічної моделі світової периферії, але управлінська еліта поводить себе так, ніби Росія належить до групи найрозвиненіших країн світу.

Аналіз процесів системної модернізації, що проходять у більшості пострадянських країн (окрім держав Балтії) дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, в більшості країн СНД не виправдалися надії ініціаторів реформ на швидке та суттєве скорочення розриву між цими державами та найрозвиненішими країнами світу у соціально-економічному, технологічному, політичному та культурному розвитку. Навпаки, внаслідок “розмивання” старого середнього класу часів СРСР сталося стрімке розширення “зони бідності”, а соціальна ціна реформ виявилася занадто високою для пересічних громадян.

По-друге, на тлі загальноцивілізаційних тенденцій посилення соціальних функцій держави в більшості пострадянських країн відбувся зворотний процес, що майже не компенсувався у результаті становлення базових інституцій приватного сектора економіки та вільного ринку. Протягом тривалого періоду не було досягнуто реальних інституціональних перетворень (забезпечення прав власності де-юре та де-факто, прийняття антимонопольного, податкового, адміністративного та цивільного законодавства), внаслідок чого у цих країнах утворився “системний вакуум”, що спричинив розгортання величезної сфери кланової та тіньової економіки (до 70 % усієї національної економічної системи). Утвердилася система корпоративного управління, якій властиве поєднання в руках однієї особи функцій державного управління та бізнесу (феномен “чиновника-бізнесмена”).

По-третьє, політичній та управлінській елітам пострадянських країн так і не вдалося одночасно оновити та демократизувати національну політичну систему, не послабивши її, та забезпечити дієдатність, авторитет і легітимність державної влади. Модернізація в цих країн має закритий характер, твориться виключно політичною елітою. Повільно відбувається формування нових механізмів артикулювання та узгодження різних суспільних і політичних інтересів, проблематичним залишається становлення політичної культури суспільної злагоди. Центральною проблемою демократизації виступає політична конкуренція, виходячи з позицій становлення та зміцнення формальних політичних, економічних, соціальних, правових інституцій держави.

По-четверте, спостерігається антиномія у масовій суспільній свідомості ліберальних і егалітарних цінностей та ідеалів – свободи і рівності, що спричиняє особливу напруженість соціальної і культурної динаміки суспільства. Проблематичним за умов домінування

культури традиційного суспільства залишається питання визнання на державному рівні та у масовій свідомості автономії особи як найвищої цінності.

Висока динамічність соціальних змін у перехідний період, їхня нелінійність та асиметричність розгортання обумовлюють складність управління соціальними процесами у пострадянських країнах. Одним із найузагальнюючих та ускладнюючих соціально-економічне становище факторів є те, що всі моделі трансформації перехідних суспільств реалізуються в умовах перманентної кризи національних соціальних систем. Ще однією загальною рисою, характерною для пострадянських країн, є високий ступінь егалітаризму, утриманства, соціальної пасивності, сервілізму стосовно до влади з боку соціуму, а отже, укорінена, майже нездоланна звичка до духовної та політичної несвободи.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні причини та визначте соціальні наслідки розпаду СРСР.
2. Охарактеризуйте ілюзії, пастки та провали ліберальних реформ у пострадянських країнах. Розкрийте сутність феномена “форсованої модернізації”.
3. Порівняйте процеси трансформації політичних систем країн СНД та Балтії. Визначте перспективи їх подальших перетворень.
4. Які соціальні деформації відбулися в пострадянських суспільствах в умовах проведення системних перетворень?
5. Проаналізуйте найгостріші соціальні та ціннісні проблеми пострадянського розвитку.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Особливості етнонаціонального розвитку пострадянських країн.
2. Культурно-історична ідентичність на пострадянському просторі.
3. Кризові явища в умовах перехідного розвитку пострадянських країн.
4. Особливості розвитку бюрократії в пострадянських суспільствах.

Розділ 5

УКРАЇНА В УМОВАХ ТРАНЗИТНОГО РОЗВИТКУ

5.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХІДНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ

Українське суспільство, вступаючи у ХХІ ст., поставлене цивілізаційним викликом історії перед необхідністю паралельного вирішення (поряд із завданням раціоналізації й гармонізації традиційних і сучасних елементів соціального розвитку) завдання формування нових і синтезу існуючих фрагментів постсучасності. Перше, що необхідно здійснити на цьому шляху — це переосмислити минуле, глибоко усвідомивши історичну правду з усіма її суперечностями, та співвіднести його з сучасністю. Усе це необхідно здійснити з метою переорієнтації соціально-історичного досвіду у площину практичної політики щодо функціонування громадянського суспільства на основі поєднання цілеспрямованих і спонтанних рухів суспільного розвитку.

Протягом становлення національної державності Україна, на жаль, не уникнула таких крайнощів, як: “багатство — лібералізм — націоналізм — демократична ідеологія — західнофілія — унітарність” та “люмпенізована злиденність — патерналізм — комуносоціалістична доктрина — проросійські орієнтації — схильність до авторитаризму”, пройшовши через такі *стадії ідейно-політичної еволюції суспільства*:

1) період інтуїтивно-романтичного націоналізму “низів” та націонал-політичного реалізму “верхів”;

2) відносний паритет національних і соціальних проблем як предметів політичних спекуляцій та як об’єктів уваги з боку громадськості;

З) найзагрозливішу стадію — масовий наступ соціального реалізму на суспільну свідомість та націонал-демократичну ідеологію.

Суттєвою перешкодою на шляху до корінної та системної трансформації політичної, економічної і соціальної інституцій суспільства впродовж років української державності виступала недосконалість національної конституційної моделі, яка не визначала конкретних соціальних, економічних та політичних інституцій, що мають стати підґрунтям для розвитку демократичної, правової та соціальної держави. Чинна до вступу в дію положень конституційної реформи національна конституційна модель передбачала дуже мало простору для відповідальної діяльності всіх гілок влади. Доки існує невизначеність політичного статусу ключових постатей на державотворчому полі, доти українці не зможуть “усвідомити, що вони самі є громадянами, творцями громадянського суспільства; учасниками процесу здійснення влади (що і робить суспільство демократичним), а не його підневільними спостерігачами”, переконані вітчизняні дослідники С. Конончук і О. Ярош.

Перехідний характер соціополітичного стану сучасної України обумовлює наявність двох рівнів функціонування інституціональних процесів: рівня намірів і декларацій та рівня безпосередніх якісних змін наявного стану. Тому важливим є визначення оптимального моменту переходу від стану декларацій до стану змін. Порівняльний аналіз правових норм та соціополітичних реалій переконує, що вітчизняний соціум ще не відійшов від стану декларацій, бо більшість задекларованих прав і свобод громадян (передусім соціальних та економічних) не мають реального забезпечення.

Перспективи розвитку країни повинна визначати системна модернізація держави як інструмент забезпечення тривкого економічного розвитку та необхідний чинник становлення громадянського суспільства. Оновлена держава має слугувати інтересам соціуму, реалізуючи та відображаючи суспільні інтереси і потреби. Але сучасний стан економічних і соціальних інституцій свідчить про слабкість української держави як менеджера соціально-економічного поступу нації, тому що вона не здатна виконати своєї базової місії — забезпечити функціонування і розвиток стабільного (але не статичного) політичного, інституціоналізованого та соціального середовища, що дає змогу ухвалити та реалізувати економічні рішення. Саме за рахунок інституціональних перетворень держава може забезпечити

макроекономічну стабільність у довготерміновому плані. Неefективність системної модернізації українського суспільства можна пояснити тим, що генераторами ідей і схем перетворень є представники політичної та управлінської еліти (зазвичай, представники органів виконавчої влади “згори”); тоді як суспільство практично не бере участі в їх роботі.

Ейфорія форсованих реформ в Україні, як і в деяких інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу роздержавлення. Це, зокрема, виявилось у самоусуненні держави від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що виявляється у різних формах — від соціального протесту до вивозу капіталу за межі держави, а також тотальної криміналізації суспільства.

Не менш значною проблемою, яка має особливе значення для українського соціуму, є низький рівень взаємодії держави й суспільства. Реально держава є надзвичайно далекою від узгодження конфліктуючих інтересів різних груп населення, тоді як правова держава має стати консолідуючим чинником для всіх членів суспільства. Поряд з цим в Україні домінує тип правосвідомості, націленої на формально-правове забезпечення законності, використання недосконалої законодавства у власних, корисливих цілях. Це створює одну з принципових суперечностей правового розвитку — між законністю і правозаконністю.

Правозаконність, на відміну від законності, орієнтує не лише на виконання законів та здійснення принципу рівності всіх перед законом, а й на висунення певних вимог до самого характеру законів, що приймаються та діють у суспільстві. Цей принцип виключає саму можливість використання законодавчих актів на користь певних угруповань. Таким чином, реальна свобода людини та найважливіші її права забезпечуються лише через взаємодію суспільства й держави, наділення останньої функцією гаранта соціальної справедливості у різних сферах функціонування суспільства — трудової діяльності і зайнятості, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукової діяльності.

Суспільно-політичні та соціокультурні проблеми розвитку вітчизняного суспільства обумовили особливості функціонування масової суспільної свідомості в Україні. Відомий вітчизняний політолог В. Полохало зазначає: “Середній” українець обрав для себе роль

стороннього, індивергентного спостерігача за інституціональними та економічними трансформаціями, ініційованими вузьким прошарком політичної та ділової еліт, елітотворюючими групами”. Така життєва позиція пересічного українця домінувала протягом років та сформувала менталітет “негромадянськості”. Даний соціополітичний феномен багато в чому ґрунтувався на почутті гіпертрофованого песимізму особи або “фобії гіршого”, що постає нібито основою формування негромадянського суспільства та істотно гальмує процеси демократизації.

За цих умов життєва позиція більшості громадян, особливо у періоди виборів, визначається бажанням та можливістю пристосуватися до будь-яких умов соціополітичної повсякденності, яка постійно змінюється. Притаманним українському суспільству постав вибір рядовим гравцем “політичного поля” країни “меншого зла”, адаптація особи до суперечливих реалій дійсності аж до вияву комплексу сервільності за умов тотальної вразливості людини. Здатність пересічного українця мінімізувати власні соціополітичні та правові можливості, переносити акценти у напрямку від протогромадянських інтенцій та мотивів до виявів лояльності владі — все це, на думку В. Полохала, формує стиль життя як окремої особи, так і українського суспільства у цілому.

Домінування у суспільній свідомості за часів української державності феномена “негромадянськості” стало виявом кризи ідентифікації, на масовому рівні виявляється найчастіше у соціальній апатії, у розбалансуванні механізмів індивідуальної та групової самоорганізації. *Політична культура сучасної України є аномічною*: на сьогодні ідеології не набувають доктринальних форм, а існують здебільшого у вигляді систем цінностей, психологічних установок, стереотипів поведінки. Соціополітичне становище України ускладнюється ще й внаслідок того, що вітчизняний соціум залишається розколотим за ставленням до таких фундаментальних цінностей, як демократія, незалежність, приватна власність, ринок.

Демократичні процедури, на жаль, часто виконують функції виключно легітимації та зміцнення позицій тих чи інших елітних груп, чому сприяє і суто декларативний характер конституційно закріпленої системи політичних відносин. Отож, можна зробити припущення: у разі зберігання на рівні статус-кво тіньової структури суспільства, загроза консервації політичних та економічних перетво-

рень значно зростає. Таким чином, найнегативнішим результатом проведення реформ та найнебезпечнішим фактором для успішного розвитку української демократії є глибокий *соціополітичний та ціннісний розкол* політичної й економічної еліт країни, з одного боку, та основної маси “пересічних” українців — з іншого. Базовими факторами такого розколу є:

- відчуження більшої частини суспільства від влади за умов односторонньої залежності від неї;
- політична корумпованість управлінського апарату всіх рівнів функціонування;
- закритість для суспільних процесів формування і функціонування владних структур;
- нетранспарентні форми узгодження та прийняття рішень представниками правлячої еліти;
- відсутність системи реального захисту офіційно задекларованих прав людини з боку політичних інституцій.

Українська політична еліта також не є цілісним утворенням, а являє собою радше конгломерат з різними, часто протилежними цілями та завданнями, що аж ніяк не сприяє консолідації суспільства навколо визначення єдиної стратегії політичних, соціальних та економічних перетворень. Одночасно триває процес формування “дво-секторного суспільства”, яке характеризується найвищим ступенем відчуження еліти та рядових громадян країни. З боку “низів” відчуження виявляється у формі заперечення “радикальних економічних реформ”, незгоди з формами та методами їх проведення. Відчуження з боку “верхів” характеризується посиленням фрагментації політичної еліти у вигляді тіньової корпоративної сутички за перерозподіл політичних та економічних ресурсів без врахування потреб і вимог суспільства.

Підтвердженням того, що політична система України і до сьогодні ще залишається несформованою, є наявність так званої “**кризи легітимності**”. Кризовий характер легітимності в Україні виявляється в низькому рівні лояльності населення до основних напрямів діяльності політичної влади. Основними проявами цієї кризи можуть вважатися:

1) відсутність терпимості у сфері соціально-політичних інтересів різноспрямованих політичних сил та деструктивний вплив такої ситуації на прийняття політичних рішень;

2) ескалація надмірних вимог до влади і експлуатація окремими політичними силами національних почуттів та очікувань певних груп населення;

3) недостатній рівень усвідомлення народом необхідності досягнення національної згоди в Конституції України як системи загальноновизнаних політичних принципів;

4) низький рівень ефективності політичної влади як одного з основних показників її здатності “формувати і підтримувати переконання в оптимальності існуючих політичних інститутів для даного суспільства”, утверджувати “фактичну результативність політичної системи, тобто ступінь реалізації основних функцій державного управління”;

5) слабкість і непослідовність дій влади, неадекватне суспільним потребам забезпечення політичного принципу, згідно з яким “гарантувати стабільність і безпеку може тільки авторитетна влада” й відповідно до цього “авторитетним і легітимним буває врядування, яке спроможне захищати всіх і у першу чергу забезпечувати безпеку та стабільність”;

6) високий рівень корумпованості вищих ешелонів влади та широкомасштабне поширення її на різні “поверхи” бюрократичної системи.

Останній з названих проявів кризи легітимності потребує особливої уваги та заслуговує окремого розгляду. Він пов’язаний з надзвичайно високим ступенем криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави й усього суспільства. Низький рівень правового забезпечення модернізації суспільства, розбалансованість у діяльності всіх гілок влади, незабезпечення дієспроможності державних та управлінських структур створили в Україні небезпечну ситуацію, що сприяє укоріненню корупції як невід’ємного складника всього суспільного організму.

Прагнення представників вищих ешелонів влади до максимального використання державних можливостей, помилок соціально-економічного реформування, недосконалості національного законодавства з метою особистого збагачення становить загрозу не тільки для демократичного вибору суспільства, а й можливостям його подальшого самовдосконалення. Визначальний вплив корупції на легітимність пов’язаний в Україні з тим, що вона, поряд з іншими негативними

наслідками, “підриває довіру суспільства до установ державної влади та її авторитет”.

Зважаючи на прояви, що негативно впливають на процес легітимації, можна говорити про існування в Україні *псевдолегітимності*, що несе в собі постійну загрозу сповзання політичної влади у бік тотальної нелегітимності правлячого режиму. Характерною ознакою псевдолегітимного типу в Україні є підміна істинної легітимності уявною.

Переважає більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників переконані, що найоптимальнішою стратегією подолання кризового синдрому модернізації та демократизації України може стати модернізація національної політичної системи у бік розбудови правової та соціальної держави. Сучасна *демократична, правова та соціальна держава* повинна виконувати одночасно кілька важливих функцій:

- **активного гравця** на соціально-економічному “полі” суспільства — держава постає як власник і суб’єкт виробничо-комерційних відносин;
- **арбітра**, який уважно стежить за дотриманням правил гри усіма економічними та соціальними суб’єктами та корегує їх в інтересах всього суспільства, залишаючись незалежним і неупередженим;
- **посередника**, що узгоджує інтереси різних соціальних груп, політичних й економічних інституцій суспільства заради спільного блага;
- **координатора** — держава здійснює жорсткий моніторинг таких базових економічних інститутів, як ринок праці, малий, середній та великий бізнес, банківська система тощо.

5.2. ІДЕОЛОГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Для України, як і для більшості посткомуністичних країн Європи, пріоритетом є політичне реформування країни як необхідна передумова успішних соціально-економічних перетворень. *Етатизм* є домінуючим елементом модернізації політичної системи України,

адже стратегічною метою національного розвитку є розбудова держави (або державності) як головного, базового чинника подальших реформ. Отже, державне втручання — визначальна умова оптимізації соціально-економічних перетворень. Враховуючи соціокультурні та політичні реалії сучасної України, важко не погодитися з японським вченим Субуро Окіто, який стверджує: “державне втручання необхідне в країнах, де немає традицій вільного ринку, належного досвіду та відповідної суспільної культури”.

Негативним для національної економіки та державного організму є тлумачення соціальних і національних проблем суспільства у річищі ідейно-політичних спекуляцій, популізму, які, спираючись на націонал-радикальну та люмпенізовану психологію, провокують вибух соціальної агресії. Вирішення проблеми повинно базуватися на утвердженні на всіх рівнях суспільної свідомості розуміння необхідності надання державою соціальних гарантій розвитку особи задля якомога більшої самореалізації кожного індивіда, задоволення потреб та інтересів громадян. Кількість і якість державних соціальних гарантій розвитку своїх громадян є найкращими та найоб’єктивнішими показниками наявності ефективної взаємодії соціально-політичних структур держави та громадянського суспільства, підтверджуючи необхідність їх функціонування. Відчуження особи від діяльності соціально-політичних структур держави, навпаки, означає не лише незахищеність людини перед беззаконням та бюрократичним свавіллям, а й безперспективність існування та функціонування таких структур, а відтак — тупиковий вектор розвитку держави. З прикрістю можна стверджувати: на сьогодні в Україні цінність і важливість державних соціальних гарантій не є домінуючими у суспільній свідомості та соціополітичній практиці.

На такому соціокультурному тлі логічними та закономірними постають особливості формування економічної еліти України, до 60 % котрої становлять представники колишньої радянської партійно-державної номенклатури. Державно-бізнесовий характер економічної еліти детермінував обрання монетаристських, а не кейнсіанських методів реформування економіки — зміну титулу власника, економічну свободу, приватизацію та стабілізацію бюджету. С. Тихоміров переконаний: “Фінансова та розподільча сфери виявилися провідними, власне виробництво пішло із зони відповідальності держави,

промисловість — головну базу податкової системи — було знекровлено”.

Ринок в Україні, як і в розвинених країнах Заходу, повинен стати засобом для досягнення головних цілей модернізації, а держава — відігравати роль інтегратора та консолідуючої сили для всіх соціальних суб'єктів, інакше не буде забезпечено системність і послідовність реформування. Важливими елементами програми ринкового господарства в Україні мають бути:

- активне усвідомлення у суспільстві необхідності наведення господарського порядку в усіх сферах життя з метою досягнення балансу суспільних та індивідуальних інтересів;
- розвиток економічної активності громадян, орієнтованих на одержання максимального прибутку в суспільно корисних сферах діяльності;
- забезпечення максимально ефективного розподілу ресурсів, усунувши вплив на це вузьковідомчих або індивідуальних інтересів, що гальмують суспільний прогрес;
- забезпечення найсприятливіших умов для виявлення кожним громадянином суспільно корисної активності та реалізації своїх здібностей в умовах відкритої економіки;
- забезпечення інтеграції державних та особистих інтересів як чerez економічні, так і соціальні важелі.

Державне регулювання економічних процесів має проходити у двох основних напрямках: по-перше, шляхом безпосереднього управління підприємствами державного сектора економіки та регулювання найважливіших пропорцій суспільного виробництва через податкову, митну, кредитно-грошову політику держави; по-друге, на макрорівні ринкове регулювання економіки здійснюється бюджетними важелями. Однак залишається небезпека підміни старої ідеї державного патерналізму завданнями спланованої криміналізації простору соціальної дії для створення специфічного правового поля кримінального корпоративізму, коли посилиться боротьба за володіння державними ресурсами як знаряддями реалізації суто корпоративних, вузькокланових інтересів.

Труднощі вибору магістрального шляху розвитку суспільства пов'язані значною мірою із суперечливістю процесу самоідентифікації суспільства. Українському суспільству притаманне одночасне існування глибинних ознак “європейськості” та частково

іманентних, а частково нав'язаних зі Сходу євразійських ознак. За цих умов вибір стратегії соціального розвитку країни постає як взаємообумовлений із зовнішньополітичною ідентифікацією української держави. Патерналістські й споживацькі настрої певної частини населення та політичної еліти країни детермінують про-російський вектор розвитку. І навпаки, пріоритет європейського вектора національної політики, на переконання О. Дергачова, має бути зумовлений “створенням соціальної інфраструктури проведення збалансованої, адекватної геополітичним реаліям, зовнішньої політики”.

Як зазначає відомий вітчизняний дослідник М. Михальченко, соціальні реалії сучасної України характеризуються “фрагментацією суспільства, яка поглиблюється та супроводжується фрагментацією та деконвенціоналізацією критеріїв ідентичності”, причому “в українському суспільстві практично відсутні загальноприйнятні та загальнообов'язкові критерії ідентифікації”. Вчений характеризує українську державу як **країну-лімітроф**, що перебуває у безсистемній ситуації, тому неможливо вичленувати ключові проблеми суспільства та визначити шляхи їх вирішення. Становище України як країни-лімітрофа Європи гальмує процес системної трансформації суспільних структур. М. Михальченко вказує на такі характеристики України як країни-лімітрофа:

- розмитість кордонів між легальним та тіншовим секторами економіки, їх взаємопроникнення як майже обов'язкова умова становлення підприємницької діяльності;
- триває зрушення державного сектора економіки “у тінь”;
- тісний взаємозв'язок економічної та соціальної криз, які переводять більшу частину населення у категорію “соціальних аутсайдерів”;
- домінування корпоративно-кланових форм відносин на всіх рівнях владарювання;
- відсутність ефективних громадських механізмів протидії свавіллю державного апарату, злочинності;
- поступове витіснення державної влади зі сфери регулювання громадського життя владою політико-економічних кримінальних і напівкримінальних груп, які об'єднують представників влади, суб'єктів економічної діяльності та кримінальні структури.

За роки реформ в Україні виникло “замкнене коло”: системна криза суспільства породила правовий нігілізм, який, у свою чергу, спричинив гальмування процесу соціальних перетворень. Правовий нігілізм, до того ж, породжує активізацію таких небезпечних для збереження соціальної та політичної стабільності суспільства процесів і явищ, як сепаратизм, націоналізм, поділ суспільства на автономні та антагоністичні за своєю сутністю сектори. Вихід з такої тупикової ситуації — подолання правового нігілізму шляхом становлення культури “громадянськості”, зменшення частки “тіньового” сектора в структурі суспільного виробництва, усталення оновлених соціальних цінностей та структур, заснованих на визнанні свободи як універсальної цінності людської цивілізації.

Вочевидь, що за таких умов розвиток громадянського суспільства як царини вияву деєтатизованої особистої та асоційованої ініціативи громадян демократичної держави є найважливішим напрямом трансформації політичної сфери суспільства, а також умовою оптимізації процесу соціально-економічної модернізації. На щастя, в останні роки у політичних колах України (принаймні, у середовищі легальної конструктивної опозиції та правлячої еліти країни) майже не заперечується твердження про те, що у нашому суспільстві виявляється неможливим спонтанне формування та функціонування ринкової економіки, а відтак — необхідним є енергійне та ефективне втручання держави у перебіг соціально-економічних процесів. Отже, в Україні слід досягнути *оптимального співвідношення державного втручання і ринкового саморегулювання* з метою забезпечення вирівнювання “життєвих шансів” усіх громадян.

Вирішальним чинником успіху модернізації українського суспільства може стати ціннісно-культурне забезпечення процесу оновлення суспільства, формування **модернізаторської ідеології**. Остання має базуватися на вірі людей у краще майбутнє, орієнтуватися на подолання комплексу національної неповноцінності. За справедливим зауваженням сучасних російських учених, не можна примусити народ “прийняти будь-яку програму модернізації, якщо втовкмачувати йому ідею власної неповноцінності, підтримувати комплекс “совка”. Подібного погляду дотримуються й українські вчені, які, аналізуючи конструктивні можливості саморегулюючої парадигми “синергетичного суспільства”, не виключають можливості переходу нашого соціуму в недалекому майбутньому на ви-

щий шабель модернізаційного розвитку. Таким чином, ідеологія модернізації в Україні повинна сприяти зламу у свідомості людей, формувати в них усвідомлено-раціональне поєднання гармонії природи, людини і соціуму.

Вітчизняна дослідниця Л. Кривега виокремлює такі сутнісні ознаки **соціальної трансформації в Україні**:

1. Радикальна зміна принципів соціального устрою в усіх сферах життя суспільства.
2. Зруйнування (повне або часткове) старих соціальних інститутів. Виникнення “соціальних ніш”, що не контролюються державою.
3. Злам ідеологічних традицій, розмивання моральних норм, правовий нігілізм.
4. Криза усіх сфер функціонування суспільства як результат нігілізму до предметного соціального досвіду перетворення суспільства.
5. Соціальна неефективність перетворюючої енергії соціальних об’єктів, ірраціональність соціальних процесів, особливо на початкових етапах.
6. Актуалізація ідей націоналізму, сепаратизму, сектантства.
7. Свобода розглядається як “несуча конструкція” суспільства.

Отож, за умов функціонування традиційного суспільства корпоративного типу, яким почасти залишається український соціум, найоптимальнішим варіантом соціально-економічної модернізації країни виглядає *доктрина “соціальної держави”*. Підтвердженням правильності такого вибору є той факт, що, як відзначають В. Кремень та В. Ткаченко, “світовою науковою практикою доведено, що в традиційному суспільстві з великою спадщиною архаїзму стабільність забезпечується насамперед відсіканням усіляких соціальних і культурних нововведень, які перевищують допустимий у даній культурі крок новизни”.

Запропонований дослідниками варіант розвитку України можна вважати прийнятним, тому що досвід системних перетворень довів: варіант розвитку ліберальної демократії “у чистому вигляді” не спрацьовує, набуваючи викривлених форм. Західний тип ринкової економіки в Україні так і не було створено, а місце середнього класу посіли корпоративно-кримінальні клани. Як підкреслює німецький дослідник Герхард Симон: “економічний розвиток в цілому йде за

“третім шляхом”, який являє собою дещо середнє між соціалістичною плановою економікою та приватним ринковим господарством. Реальне економічне становище характеризується високим ступенем державного втручання політичної та економічної управлінських еліт, відсутністю правової держави”.

Інституції системи соціального забезпечення та соціального захисту в Україні перебувають у стані трансформації, що породжує розвиток негативних явищ у соціально-економічній системі суспільства. Саме тому ринкові перетворення в Україні повинні орієнтуватись на поєднання ринкових і соціальних аспектів економічної політики. Ринок має забезпечити високий ступінь ефективності функціонування виробництва, дозволяючи державі здійснювати активну соціальну політику. Помилкою більшості ліберально налаштованих ініціаторів реформ виявились не виправдано високі сподівання на спонтанну, саморегулюючу здатність ринкових механізмів, вільної конкуренції та особистої ініціативи. Лише за кілька років на державному рівні прийшло розуміння того, що держава є тим винятковим суспільним інститутом, який має легітимні можливості та владні повноваження мобілізувати конструктивні сили суспільства з метою забезпечення стабілізації економіки шляхом впровадження цільових комплексних програм за всіма напрямками розвитку суспільного виробництва.

Таким чином, оптимальним варіантом стратегії модернізаційного розвитку України може стати *перехід України до сталого розвитку* на основі світового досвіду, який передбачає:

- подолання споживацької технології з урахуванням обмеженості ресурсного екологічного потенціалу України, недопущення погіршення можливостей наступних поколінь людей;
- розвиток міжнародних відносин на основі соціального партнерства і конструктивного діалогу;
- подолання диспропорцій, пов'язаних з нерівномірним розподілом матеріальних благ і доступу до ресурсів;
- розробка національної стратегії сталого розвитку, створення ефективної системи державного управління, адекватної сучасному та майбутнім викликам історії;
- раціоналізація споживання та виробництва, переорієнтація нинішніх нераціональних систем виробництва і споживання, створених в епоху індустріалізації.

5.3. СТАНОВИЩЕ І ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. МОЛОДЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Одним з центральних соціальних конфліктів у сучасній Україні є конфлікт соціальних цінностей та ідеалів, які сповідують елітарні кола країни та основна маса населення. Коріння конфлікту в тому, що у країні практично відсутній соціальний вибір майбутнього. Найоптимальнішим виходом з такої ситуації може стати усвідомлення та фактична реалізація ідеї соціально-правової держави, що не просто бере на себе відповідальність за стан соціальної сфери суспільства, за рівень і якість життя своїх громадян, а робить все можливе для того, щоб ринкова економіка працювала на досягнення та реалізацію соціальних пріоритетів, наповнюючи свій потенціал якісно новим змістом. Можна погодитися з В. Павловим у тому, що “соціально-правова держава знаменує високий рівень зближення цілей та гармонізації відносин державних інститутів і суспільства”. Таким чином, на шляху реформ в Україні постала подвійна перешкода: з одного боку, більшість громадян не вважає суспільно-політичні перетворення, які відбуваються в країні, такими, що необхідні та сприяють прогресу суспільства; з іншого, у національної політичної еліти склалося розуміння суспільно-політичної модернізації як самодостатнього процесу, без урахування суспільних настроїв і вимог.

“Тінізація” українського суспільства, зокрема його соціальної структури, залишається і досі тим фактором, який надзвичайно ускладнює розвиток країни як соціуму соціальної злагоди та гармонії. Функціональними елементами тіньової структури утвердилися патронатно-клієнтальні та земляцькі стосунки, аскриптивні зв'язки. Вказані фактори, вважає О. Долженков, посилюють загрозу ймовірності перетворення тіньової частини політичної системи “на альтернативну легальній, фактично домінуючу політичну систему суспільства”. В Україні несформоване подібне західному уявлення про громадянина-власника, задля задоволення потреб та інтересів якого й мають функціонувати базові політичні інституції держави.

Більшість вітчизняних дослідників констатують: в українському суспільстві ще до сьогодні високим залишається потенціал “негромадянськості”, що провокує активізацію акцій громадянської непо-

кори. В останні роки коливається вплив таких факторів, що відіграють роль своєрідних “детонаторів” активізації акцій громадянської непокори та протесту:

- 1) високий рівень невдоволеності населення умовами життя;
- 2) посилення недовіри до офіційних структур влади і політичних лідерів;
- 3) низький рівень політичної залученості — участі населення у легітимних формах громадсько-політичного життя (партії, рухи тощо);
- 4) низький рівень політичної ефективності — відчуття особою можливості законним шляхом впливати на соціальні процеси і політичні рішення, що зачіпають її безпосередні інтереси.

Одними з гальмівних чинників соціально-економічної модернізації вважають такі особливості національного менталітету українців, як інертність, пасивність, їхні патерналістські очікування, детерміновані занадто зтяжним періодом “соціалістичного інтермеццо”. Можна стверджувати, що одним з соціокультурних наслідків тривалого панування періоду “соціалістичного інтермеццо” в Україні стало формування окремої категорії населення (так званого “совка”), базовими характеристиками якої називають такі аксіологічні феномени:

- *патерналізм* (прагнення перебувати під патронажем держави, певного інституту, лідера);
- *клієнтелізм* (використання елітами неформальних зв’язків);
- *номенклатурна свідомість* (орієнтація на досягнення кар’єри, певних пільг, привілеїв не внаслідок особистої трудової діяльності, а за рахунок одержання місця у державній ієрархії);
- значний відсоток маргінальних верств населення з егалітарними ціннісними настановами.

Шляхами подолання патерналістського комплексу, соціальної апатії та пасивності громадян в умовах трансформації українського суспільства від тоталітаризму до демократії є:

- сприяння процесу самоусвідомлення суспільства та наслідків вибору того чи іншого політичного ладу держави;
- забезпечення всебічного бачення політичного життя, вміння розпізнавати і долати негативні тенденції суспільного поступу;
- формування розвиненої системи політичної соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політичних відносин;

- розвиток політичної компетентності, орієнтації і здатності громадян до активної участі у творенні держави, вміння впливати на суспільно-політичні процеси;
- утвердження демократичних, гуманістичних цінностей свободи, гідності та громадянської відповідальності кожного індивіда;
- подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими, політичними організаціями і державою, між країнами та народами, поважання прав та законів держави.

Лише через розвиток людського потенціалу стане можливим вихід України на магістральний цивілізаційний шлях розвитку культури, підвищення рівня освіти, створення атмосфери утвердження особистої і колективної ініціативи. Перехід до постмодернізації зможе забезпечити в сучасних умовах лише орієнтація на цілеспрямовану державну молодіжну політику. Поряд з цим держава повинна виступати гарантом забезпечення власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технокультурполісів (Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ та ін.). Політична модернізація повинна гармонійно доповнюватися і забезпечуватися правовою модернізацією. Остання передбачає зміцнення судової влади, розвиток адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, а також гармонійне узгодження цих процесів з утвердженням правових знань.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі відбувається процес міжгенераційної зміни ціннісних орієнтацій. Певною мірою цей процес стосується і України. На авансцену вітчизняної історії останнім часом виходить **молодь**, становлення якої відбувається в умовах політичної свободи і вільної конкуренції. Саме вона у процесі формування постсучасності виступає носієм нового комплексу переконань. Як відомо, молодь завжди, в силу своїх вікових, фізичних потенцій, є активним суб'єктом соціальної дії, яка нерідко вступає у суперечність із застарілими стереотипами соціальних відносин. Не випадково Т. Парсонс прихід кожного нового покоління порівнює з навалою варварів.

На вирішальному перехідному етапі політичного режиму в Україні студентський авангард молоді заявив про себе як про вагомий політичний силу демонстраціями протесту і голодуванням на майдані Незалежності в Києві, подіями “помаранчевої революції” 2004 р. На думку деяких українських дослідників, політична активність молоді являє собою закономірне явище, зумовлене логікою “розвитку політичного плюралізму та прояву різнопланової інноваційної діяльності молодіжного політесу за сучасної доби розвитку модернізаційних процесів в українському суспільстві”.

В Україні 1990-х років в умовах перехідного етапу розвитку суспільства молодь виявилась задіяною в реформах надто неадекватно стосовно суспільних потреб. Дослідники звертають увагу на те, що “політична незаангажованість молоді досягла критичної позначки”, а тому потрібні затрати значних зусиль для її повернення в суспільство. Це “має стати імперативом всієї молодіжної політики державної влади”, а проблема політичної соціалізації молоді, її інтеграції в нову систему влади “має бути поставлена сьогодні на один рівень з проблемою збереження української державності”.

Враховуючи потенційні можливості української молоді до активного політичного протесту, нинішня влада повинна приділяти більше уваги проблемам залучення молоді до структур громадянського суспільства, розвитку і вдосконалення функціонального поля її діяльності, сприяння інтеграції молодих людей у внутрішні та світові політичні структури і процеси. З метою забезпечення гуманістичного характеру майбутнього українського суспільства особливу увагу представникам владних структур, громадськості, політичним лідерам слід звернути на проблему зростання бездуховності в молодіжному середовищі. Від того, наскільки вдасться розв'язати цю проблему в умовах сьогодення, залежатимуть якість і суспільно-політичний характер людського співжиття в майбутньому.

У кожного покоління — своя історична місія, своє покликання і тільки йому притаманні світосприйняття і світорозуміння. За словами Х. Ортеги-і-Гасета, покоління — “найважливіше історичне поняття”, яке слугує “тією траєкторією, якою рухається історія”. Відтак в умовах *міжгенераційної зміни цінностей поколін-*

ня, в чиїх руках перебуває доля України, сьогодні зобов'язані відсікати негативний досвід і послугувати своєрідним мостом для передачі кращих зразків гуманістичного світорозуміння радянських часів і періоду динамічної трансформації суспільства у 90-ті роки ХХ ст. При цьому слід пам'ятати, що розв'язати цю проблему менторськими методами соціалізації практично неможливо. Тож основну увагу слід звертати на такі **напрями підготовки** майбутнього функціонування українського суспільства на гуманістичних принципах:

1. Формування громадянської позиції, розвиток політичної освіти та політичної культури молоді. Створення умов для її саморозвитку, виробничої і творчої діяльності, забезпечення їй необхідних стартових умов і перспектив щодо активної громадянської позиції, відчуття своєї значущості для суспільства.

2. Активізація пошуків “ефективних шляхів подолання суперечностей між інтересами, потребами, цінностями суспільства і молодого покоління”. Особливу увагу слід звертати на допомогу молодим сім'ям, створення системи зайнятості, адекватної одержаній освіті та прагненням і орієнтаціям молодих людей.

3. Переорієнтація поглядів на молодь як на об'єкт ідеологічного, виховного впливу і подолання її відчуження від суспільно-політичних процесів, що передбачає подолання декларативно-формальної політики стосовно молоді, розробку цілеспрямованої програми державної молодіжної політики, яка передбачає “систематичний аналіз стану свідомості” молодих людей, а також “формування політичної свідомості, що є основою високої політичної культури особи”.

4. Урахування суперечностей між незахищеністю молоді та її внутрішнім потенціалом. Нинішньому поколінню, яке визначає основні напрями модернізації українського суспільства, слід визнавати реальну рівноправність молоді, зводячи таким чином до мінімуму можливість протистояння в суспільстві та підстави для протесту в майбутньому.

5. Розвиток політичної освіти, постійне підвищення рівня підготовки молодої людини до участі в політичній діяльності. Варто погодитись з думкою про те, що “без розширення меж доступу молоді до політичної влади сподіватись на суттєві зрушення в Україні на шляху до демократичного суспільства досить важко”.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Які ознаки та особливості перехідної державності в Україні Ви можете виокремити?
2. Назвіть основні ознаки політичної культури сучасної України. Визначте фактори, що впливають на формування політичної культури України.
3. Охарактеризуйте проблеми та перспективи формування ідеології модернізації в Україні.
4. Які соціальні конфлікти, на Вашу думку, здійснюють негативний вплив на соціально-політичну ситуацію в сучасній Україні?
5. Яку роль, як Ви вважаєте, відіграє і має відігравати молодь України у соціально-політичному розвитку країни?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Проблеми і методи реформування економіки України.
2. Соціально-політична ситуація в сучасній Україні.
3. Характер модернізації сучасного українського суспільства.
4. Становлення системи соціального партнерства в Україні.
5. Національна політика в сучасній Україні.

Розділ 6

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА У ХХІ СТ.

6.1. ГЛОБАЛЬНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Останні десятиріччя ХХ ст. позначилися становленням нової стадії цивілізаційного розвитку – постіндустріалізму (постмодерну або постматеріалізму). Постіндустріальна доба визначила суттєві зміни та трансформацію соціально-економічної структури, соціокультурних пріоритетів, політичних відносин, масової суспільної свідомості країн Заходу. Постматеріалізм постав як найбільш оптимальна відповідь на виклики часу, обумовлені закінченням “холодної війни”, крахом комуністичних режимів у країнах Європи, активізацією процесів глобалізації. На думку багатьох дослідників, до кінця минулого століття людство не мало спільної історичної долі, а значить – і спільних загальносвітових інтересів. Для політиків та науковців незаперечним фактом, аксіомою політичного життя стає переконання у тому, що забезпечення миру на планеті та вирішення глобальних проблем розвитку можливе лише за умов консолідації зусиль урядів та міжнародних громадських організацій.

Крах комуністичних режимів у Східній і Південній Європі та розпад СРСР у 1980–1990 рр. викликали ейфорію серед західних науковців та політиків щодо подальшого розвитку світової цивілізації. Дослідники дедалі гучніше почали заперечувати перспективу конвергенції двох суспільно-політичних систем. Так, Ф. Фукуяма у відомій статті “Кінець історії?” стверджував: “Це століття ... повер-

тається тепер ... до безперечної перемоги економічного і політичного лібералізму. У лібералізму не залишилося ніяких життєздатних альтернатив”. І хоча події політичного та соціокультурного характеру останніх років (зокрема посилення на світовій геополітичній арені протистояння “християнський Захід — ісламський Схід”) не підтверджують такого оптимістичного прогнозу щодо майбутнього людства, не можна не погодитися з тим, що на сучасному етапі загальносвітового цивілізаційного розвитку можна вести мову про феномен транснаціоналізації демократії, яка спирається, передусім, на ліберальні цінності.

Захоплення від легкої перемоги Заходу над “комуністичною” альтернативою, яка певною мірою врівноважувала світовий розвиток, останнім часом призводить до руйнівних для світового співтовариства (зокрема й для західного суспільства) американоцентричних і західноцентричних прагнень. Останні прагнення є наслідком атлантизму (монополярний світ) та мондіалізму (універсалізація під егідою Заходу). Характеризуючи процес мондіалізації, російські вчені передбачають, що певні сили Заходу будуть і надалі прагнути до створення “Єдиного Світу”, як збільшеної проєкції Сполучених Штатів Америки з відповідним набором основних соціально-економічних цінностей, лише частково адаптованих до локальних умов”.

Цей висновок підтверджують очолювана США війна проти Іраку, трагедія Югославії, які показали можливі наслідки нової геополітичної реальності. Військові дії країн НАТО радше за все призведуть (і вже призводять) до падіння міжнародного авторитету ООН, згорання процесу ядерного роззброєння, можливих суперечностей між США та Західною Європою, екстремістських настроїв у незахідних країнах, створення нових центрів міжнародного протистояння. І, нарешті, найголовніше, прагнення Заходу до утвердження своєї універсальності може призвести до втрати цією цивілізацією своєї унікальності, духовно-моральної переваги над іншими різновидами цивілізацій, що може вирішально вплинути на якість західного суспільства й особливо на бажання наслідувати цей тип з боку інших країн і цивілізацій.

Таким чином, перед Заходом у XXI ст. постають завдання не менш масштабні, ніж перед незахідним світом. І в силу могутнього потенціалу, забезпеченого органічним розвитком західного типу людського співіснування, саме від Заходу залежить нині вибір сценарію майбутнього для всього людства із двох полярних варіантів —

песимістичного із загибеллю чи виродженням людства внаслідок застосування зброї масового знищення або глобального порушення екологічного балансу, необхідного для підтримання життя на Землі, чи оптимістичного, з перспективою гармонійного співіснування різних цивілізацій на гуманістичних принципах взаємної допомоги і взаємоповаги, дбайливого використання можливостей життя на спільній для всіх планеті.

Домінування знання за постмодерної доби спричинило значне зміщення акцентів у теорії та практиці світової політики і міжнародних відносин. Феномен глобалізації сьогодні є провідним у цій царині, маючи численні і впливові прихильників і не менш поважних опонентів. Парадоксально, що навіть антиглобалістський рух є глобальним та певною мірою універсалізуючим фактором життя більшості країн світу.

Базова засада глобалізму — ідея сталого розвитку як поступового руху світу до суспільства майбутнього, що має ґрунтуватися на завершеному загальнонаціональному відтворюючому циклі, на розвинутому громадянському суспільстві, здатному чітко артикулювати економічні і позаекономічні інтереси, на структурно і функціонально зрілій системі політичного представництва, на розвинутій системі масових комунікацій та організаційній структурі, котра охоплює й організацію знань.

Можна стверджувати, що *постмодернізм — це епоха, що відкриває нові обрії цивілізаційного розвитку людства*. І лише від політичної волі, світоглядних орієнтирів та економічних пріоритетів світової еліти залежить, чи буде це “кінець історії”, або тільки її початок. Проте, розглядаючи особливості розвитку цивілізації в епоху постмодерну, варто зважати на те, що світ не є гомогенним. Якщо найрозвиненіші соціуми Заходу ще кілька десятиріч тому сприйняли базові постулати й ідеї ціннісно-світоглядної системи постматеріалізму, то країни перехідного типу та країни “третього світу” сьогодні перебувають на стадіях розвитку аграрної та індустріальної цивілізацій і роблять тільки перші кроки на шляху до інформаційного суспільства.

Автономізація процесів перетворень у посттоталітарних суспільствах та країнах “золотого мільярда” загрожує світові зростанням небезпеки цивілізаційних розколів, **глобального протистояння Півночі і Півдня**. До того ж, модернізаційні процеси у суспільствах перехідного типу збігаються у часі з процесом фундаментальної зміни цивілізаційних засад соціокультурного порядку, який позначає пере-

хід до якісно нової стадії суспільного розвитку і відбувається у розвинутих країнах Західної Європи та Північної Америки. Перед цими двома групами країн постає *завдання синхронізації модернізаційних процесів заради досягнення спільної мети* — об'єднання світу на засадах гуманізму, визнанні ідеї сталого розвитку, поваги до культурної та етнічної самобутності окремих регіонів і країн, націй.

6.2. ЛЮДИНА У XXI ст. ТА ЇЇ МІСЦЕ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Сучасне (індустріальне і постіндустріальне) суспільство — це якісно новий тип соціуму, що прагне соціальної динаміки. Цей тип склався у промислово розвинених країнах, і саме його витвором є політичні системи, яким притаманні такі характерні ознаки:

1) високий ступінь адаптованості до зміни умов свого функціонування;

2) відносна стабільність внутрішньої структури та її здатність до гнучкого реагування на виникнення суспільних криз і конфліктних ситуацій та наявність інструментарію для їхнього налагодження;

3) високий рівень спеціалізації політичних інститутів і диференціації їхніх функцій;

4) розв'язання політичних проблем та всього спектра суспільних взаємовідносин не засобом примусу, а через досягнення консенсусу.

Центром соціокультурної системи постмодерну постає *особистість, спрямована на самовираження і самовизначення*, націлена на творче й активне перетворення дійсності. Нові цивілізаційні альтернативи зумовили також суттєві зміни в ієрархії культурних і наукових пріоритетів: лідерство у “великій науці” переходить до гуманітарних та природничих напрямів; відбулося усвідомлення ролі духовних детермінант у розвитку економіки, техніки, політики. Модернізація на сьогодні постає, передусім, як соціально-філософська загальноцивілізаційна проблема, а не як питання соціально-економічних, політичних та культурних перетворень на певному національному ґрунті. *Метою загальноцивілізаційної модернізації має стати подолання відчуження особистості*. Російський філософ В. Ядов наголошує: “Узагальнюючий критерій модернізації — розширення ступенів свободи діяльності кожного окремого індивіда, особистості. У посткапіталістичному суспільстві критеріями свободи стають ін-

формація, знання, рівень освіти, кваліфікації”. Таким чином, головним фактором постіндустріальної модернізації виявилось колосальне розширення сфери свободи і діяльності особи.

Прихильники постмодерну захищають плюралістичні позиції у соціополітичному, культурному та ціннісно-світоглядному відношенні. Центром їхньої уваги залишається особистість, питання забезпечення її вільного і різнобічного розвитку, задоволення нею матеріальних і духовних потреб шляхом розширення царини свободи у всіх напрямках людської життєдіяльності. Постматеріалісти переконані, що економічний розвиток, культурні та політичні зміни у суспільстві тісно взаємопов’язані між собою, вони вважають: запорукою стабільної демократії є відносини довіри, толерантності між індивідами, які відстоюють цінності, засновані на вкоріненому у суспільній свідомості почутті особистого добробуту.

Саме впродовж “другої” та “третьої” хвиль модернізації на соціокультурному рівні відбулися значні зрушення ціннісно-світоглядних пріоритетів розвитку у більшості західних суспільств. Ці зрушення у філософській, політологічній, соціологічній та культурологічній літературі отримали назву постмодерну. Найрозвинутіші країни світу у тлумаченні соціально-політичних пріоритетів свого розвитку нині спираються на аналіз суттєвих змін у трьох напрямках.

По-перше, аксіологічної системи: якщо індустріальні суспільства віддавали перевагу економічному зростанню як необхідній передумові прогресу, то для постмодерних соціумів місце економічних досягнень посіли цінності, що характеризують якість життя окремої особи.

По-друге, інституціональної структури — “друга” хвиля модернізації спричинила формування бюрократичної держави, дисциплінарно-олігархічних відносин у політичній та економічній сферах як основи розвитку масового суспільства. Постматеріалізм, у свою чергу, базується на визнанні необхідності ефективного функціонування політичних та економічних структур, що самоуправляються та спираються на горизонтальні взаємозв’язки. Значно зросла роль особи у політиці та ініціатив, які виходять з інституцій громадянського суспільства.

По-третьє, відбулася зміна функціонально-інституціональних пріоритетів розвитку. Індустріальне суспільство спиралося на визнання примату приватної власності, а в постмодерному соціумі центральне місце посіли інформація, знання. Постматеріальний світ

перетворив західні суспільства з економічних на “соціологізуючі” та “комунальні”, адже критерії соціального добробуту та забезпечення спільних інтересів громади стали домінантами суспільно-політичного життя розвинутих країн.

Соціальну базу постмодерної цивілізації складають переважно представники середнього класу. Саме вони мають достатньо високий рівень матеріального забезпечення для того, щоб сприйняти постматеріальні цінності, і, водночас, необхідний рівень освіти і культури. Психологічними характеристиками прихильників постматеріальних цінностей та ідей є: впевненість у власних силах; переконання у необхідності державного регулювання базових соціально-економічних відносин та дотримання балансу сил між різними соціальними, економічними та політичними групами суспільства; відданість ідеям соціального партнерства і субсидіарності. Розумна соціально-економічна політика держави, яка має орієнтуватися на прискорення прогресу, переконані постматеріалісти, створює кращі умови для ефективної дії загальноцивілізаційних факторів сучасного суспільства.

Починаючи з 1970-х років, розвиток західної цивілізації позначився змінами у виробничій, економічній і соціальній практиці, які базуються на зростанні гнучкості, рухомості, динамічності усіх суспільних структур та автономізації особистості у всіх сферах її життєдіяльності. *Шляхи досягнення гуманізації суспільства такі:* підвищення рівня добробуту кожного з його членів; ліквідація мовних, національних і культурних бар'єрів; зростання інформованості особи; подолання соціокультурних і політичних стереотипів; мінімізація значення для індивіда будь-яких видів авторитетів, зокрема політичної влади. Отже, плюралізація політичного, соціального, культурного, економічного, національно-релігійного життя особи і суспільства стає визначальною характеристикою постмодерної цивілізації. Все чіткіше прослідковується тенденція: чим більше ускладнюється суспільство, тим менше держава може вирішувати проблеми модернізації виключно адміністративними методами. Політика за цих умов перетворюється у регулюючий механізм змін. Тому можна погодитися з твердженням Д. Белла про те, що “у сучасному суспільстві політика керує соціальною структурою. Але будь-яке політичне рішення неминуче включає в себе певне уявлення про справедливість”.

Утвердження постматеріальних цінностей призвело до руйнування пануючих раніше інституцій класичного індустріального суспільства. *У політичній царині* починають домінувати пріоритети участі та

самовираження на тлі падіння поваги до влади, що, однак, не привело до делегітимізації публічної влади у країнах розвинутої демократії. Політичною основою постмодерної цивілізації стає партисипаторна демократія, у системі якої акцент з акту голосування (політичного вибору) громадян як найвищого рівня масової участі у політиці зміщується до явища розповсюдження активних та проблемно-специфічних форм участі особи, починаючи з найнижчого — місцевого рівня. Паралельно у масовій суспільній свідомості прослідковується зменшення довіри з боку громадян до органів державного управління, яскравим прикладом чого є розповсюдження та зростання авторитету антиглобалістського руху.

В економічній царині укорінення у масовій свідомості громадян країн Заходу почуття “екзистенціальної безпеки” обумовило зростання ваги цінностей суб’єктивного добробуту, якості життя як більш високих пріоритетів суспільного розвитку, аніж економічне зростання. На сьогоднішній день могутність тієї чи іншої країни вираховується не лише на основі показників співвідношення національного ВВП на душу населення, а й базується на даних індексу людського потенціалу тощо. У царині мотивації більшості прихильників постматеріальних цінностей увага відходить від пріоритетів особистого матеріального добробуту, доходів до запитів щодо індивідуального розвитку особи, отримання цікавої роботи. Постмодерністи переконані: подальше економічне зростання не сприятиме збільшенню суб’єктивного добробуту особи, якщо воно тягне за собою погіршення нематеріальної якості життя. Гаслом доби постмодерну стає формула: “Максимізація виживання та добробуту через зміни стилю життя”.

На переконання В. Іноземцева, суттєві зміни світогляду громадян західних країн можна пояснити не лише високим рівнем економічного розвитку цих суспільств, адже підвищення матеріального рівня життя особи створює радше потенційні, аніж реальні передумови для становлення нової мотиваційної системи індивіда. Тому феномен розповсюдження постматеріальних цінностей на Заході російський дослідник виводить з кардинальної зміни ставлення громадян розвинутих держав до ідей свободи, обумовленої перебігом інформаційної революції як новітнього етапу генезису людської цивілізації. Особливістю постіндустріальної доби стає поступове зрушення соціальних відносин у царину особистих прагнень людини, а не бюрократичного регулювання держави. За таких умов розвиток творчого

потенціалу кожної окремої особи виявляється найбільш універсальним ресурсом сучасної цивілізації.

Саме надзвичайне зростання соціальної царини у діяльності держави у другій половині минулого століття забезпечило колосальну якісну динаміку у розвитку так званого “людського капіталу”, насамперед, інтелектуального, духовного та соціокультурного потенціалу особи. Повернення всієї суспільно-державної системи (економічної, соціальної, політичної та культурної її складових) до людини, її потреб та інтересів засвідчило про прихід нової епохи – постматеріалізму. У світоглядній системі багатьох європейців і американців кардинально змінилося ставлення до підприємництва – можливість переходу особи від роботи за наймом до започаткування власної справи сприймається нині як найвиразніший прояв розширення свободи вибору людиною власної діяльності. Підприємництво почало розглядатися не тільки як засіб, необхідний для досягнення матеріального добробуту, а й як спосіб самоствердження особистості, якнайширшої реалізації нею своїх здібностей і знань.

Особливістю постматеріалізму стає те, що розвиток царини виробництва матеріальних благ і послуг все більше залежить від розвитку сфери відтворення “людського капіталу”: чим більше уваги приділяється виробництву людини у тій чи іншій країні, тим успішніше держава конкурує і на економічних ринках. Наявна тенденція переконує, що *виробництво людини стає базовою цариною розвитку суспільства*: наука, освіта, охорона здоров'я за числом зайнятих та часткою видатків на них у бюджетах та ВВП розвинутих країн світу зростають швидше, ніж інші сфери суспільної життєдіяльності. Отже, превалювання відтворення “людського капіталу” над виробництвом матеріальних благ і послуг стає домінуючою тенденцією розвитку постмодерних суспільств.

Але не варто ідеалізувати сучасні західні суспільства, тому що вони є постматеріальними лише почасти. Переважно представники середнього класу та елітарні прошарки населення сповідують постмодерні цінності, саме для них ідеї інформації й освіти є базовими. Для людей, які зайняті у масовому (конвеєрному) виробництві та сфері примітивних послуг пріоритетною залишається матеріальна мотивація праці.

Постмодерна ідеологія формує якісно нове ставлення людини до таких важливих у життєдіяльності будь-якого суспільства цінностей, як: “соціальна справедливість”, “добробут”, “держава”, “ринок”, “сво-

бода". Один з теоретиків ідеології постмодерну Р. Рейч стверджує, що у будь-якій промислово розвинутій країні демаркаційної лінії між державою і ринком вже давно не існує. Держава забезпечує функціонування ринку через визначення умов і меж діяльності бізнесу, а бізнес зобов'язується відповідати за своїх працівників. Існування сучасної держави є неможливим без забезпечення взаємодії уряду, бізнесу і профспілок щодо соціально-економічної стратегії розвитку суспільства, а отже, державний і суспільний сектори стають тісно пов'язаними один з одним.

Пересічна людина у постмодерній державі завдяки підвищенню якості життя змінює власні ціннісні настанови та світоглядні ідеали. Так, тридцять років тому у масовій суспільній свідомості Заходу домінували орієнтири матеріального багатства та користі, у наступному десятиріччі перше місце серед життєвих орієнтирів особи посіли перспективи свого професійного зростання, а в наш час світоглядні пріоритети пересічного європейця або американця спрямовані на цілі саморозвитку та самовдосконалення, які ще відомий психолог А. Маслоу визнавав за потреби найвищого порядку.

Сутністю постмодернізації постає переорієнтація інфраструктури суспільства індустріального типу у напрямі розвитку інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей. Формується постсучасне суспільство, здатне забезпечити стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей. Основою розвитку постмодерного соціуму є універсалізм. Але, водночас, постіндустріалізм передбачає всебічну підтримку та сприяння розширенню сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, соціального середовища.

Наприкінці минулого століття почав формуватися якісно новий шлях розвитку цивілізації, відбулася переорієнтація світоглядних та політико-ідеологічних векторів суспільного розвитку. Для західних суспільств сьогодні характерною є певна конвергенція чи, принаймні, мирне співіснування різних ідеологічних систем та політичних концепцій. Суспільні ідеали більшості впливових партій країн розвинутої демократії є досить близькими, співзвучними. Тому зміна у результаті парламентських виборів правлячих коаліцій не спричиняє суттєвої трансформації політичного курсу країни.

Толерантність для країн Заходу виявляється однією з базових цінностей у царині політичних, економічних, соціальних, культурних і етнічних відносин. Спільними для всіх демократичних політичних сил залишаються ліберальні ідеї і цінності. На переконання Ю. Нисневича, саме ліберальний “характер світовідчуття, світогляду, змістових орієнтацій” сформував вихідні постмодерністські “ідеали і культурні принципи: права і свободи особистості, правову рівність і високу політичну відповідальність громадян, свободу приватної власності, договірну природу держави, конституціоналізм, плюралізм і конкуренцію”.

Сформоване у другій половині минулого століття “суспільство споживання” відіграло роль своєрідного каталізатора, що спричинив відкат західних держав від ідеалів індивідуалізму, який виявився у зміні економічної поведінки і соціокультурних орієнтацій більшості населення розвинутих країн. Місце пересічної “економічної людини”, яка стурбована виключно особистим збагаченням і задоволенням власних матеріальних потреб, що постійно зростають, посіла особистість, для котрої прагнення до самовираження, почуття обов’язку, особистої відповідальності та ініціативність, намагання підвищити як власну, так і загальну культуру суспільства, вийшли на перший план. Якість життя більшості громадян досягла такого рівня, коли пересічна особа починає сприймати себе за автономного суб’єкта, якому є що втрачати і для якого представник вищої соціальної групи — це не класовий ворог, а зразок для наслідування.

Парадигмальна база постмодерну щодо розуміння *ролі людини у політичному процесі* ґрунтується на визнанні необхідності дотримання таких вимог:

- формування особистості як самодостатнього індивіда, його цивілізованого способу життя, що передбачає в перспективі подолання “тенденції зростаючих домагань” громадян;
- орієнтація особи на власні сили, здібності і можливості як засоби досягнення соціально комфортних умов життя і добробуту;
- реалізація через засади соціального партнерства ідей правового захисту особи, суспільної злагоди і солідарності як чинників соціально спрямованої політичної еволюції суспільства.

Таким чином, людина в ХХІ ст. постає як каталізатор суспільних змін, ініціатор соціально-економічних, політичних та соціокультурних зрушень через підвищення індивідуальної активності на місцевому рівні.

6.3. ПЕРЕХІД ВІД ЕПОХИ МОДЕРНУ ДО ПОСТМОДЕРНУ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

На перетині ХХ–ХХІ ст. відбулося взаємопроникнення трьох загальноцивілізаційних історичних тенденцій — модернізації, постмодернізації та демодернізації (неоархаїзації), що спричинило появу транзитної, незавершеної ситуації цивілізаційних зрушень. У політичній царині постіндустріальні трансформації проявилися через синтез ліберальної та електоральної демократії — поєднання вимог розвитку політичного і суспільного плюралізму та наявності альтернативних джерел інформації (насамперед, незалежних ЗМІ, до яких громадяни мають політично необмежений доступ) з можливостями прямого й опосередкованого “резервування” для певних політичних сил, які не контролюються електоратом, місць у парламенті та уряді держави.

Постіндустріалізм постає як еkleктична ідеологія, яка поєднує гуманістичні ідеали та цінності з ідеями технократичного раціоналізму, завдяки чому постмодерн апелює до інтересів різних соціальних, етнічних та культурних груп суспільства. Залежно від того, до якої соціальної групи звернена модернізаційна риторика та з якою метою вона проголошується, постматеріальна ідеологія має кілька рівнів і виконує функції охорони, мобілізації або реформування соціального середовища. Характерною ознакою цього етапу у розвитку людства стала науково-технічна революція, яка привела до якісних змін насамперед у провідних розвинених країнах Заходу на чолі зі США. Основним рушієм поступу західного суспільства на цьому етапі стає не нарощування промислового потенціалу, як це було на попередніх етапах, а розвиток нових технологій та інформації. Цей процес кваліфікується в суспільних науках як перехід від індустріального до постіндустріального, або інформаційного суспільства.

З політологічного погляду, **інформатизація** суспільства справляє вирішальний вплив на розвиток політичної комунікації, яка в сучасних умовах виступає, на думку багатьох дослідників, “своєрідним соціально-інформаційним полем політики”; забезпечує “процеси передачі, обміну політичною інформацією”; “структурує політичну діяльність і надає їй нового значення”; постає як “невід’ємний елемент політичної системи суспільства, частина суспільно-політичної свідомості і буття людини”.

В умовах значного підвищення динаміки суспільно-політичних процесів і розширення інформаційного потоку виникає принципово нова система здійснення *політичної комунікації*. До базових параметрів, що реформують зазначену систему і впливають на функціональні ознаки самого суспільства, виходячи зі змісту фундаментальних досліджень з питань політичної комунікації, можна віднести такі:

1. Інформація циркулює між різними елементами політичної системи, між політичною і соціальною системами, між індивідами та між управліннями й підлеглими. Все це помножене на безперервність процесу обміну інформацією, на думку французького соціолога Р.-Ж. Шварценберга, дозволяє забезпечувати досягнення згоди у сфері суспільно-політичних відносин. *Стабільність інформаційного обміну* дозволяє передавати політичний досвід, знання, координувати спільні зусилля людей, здійснювати процеси політичної соціалізації, структурування політичного життя, встановлювати зв'язки між інститутами політичної системи і т. ін.

2. Засоби масової інформації за останні роки, поряд з інформуванням суспільства про прийняті рішення, починають більше уваги приділяти механізму зворотного зв'язку, що значно розширює можливість групового та міжособистісного спілкування, участі населення у політичних процесах.

3. Розвиток політичної комунікації безпосередньо залежить від ступеня демократичності політичного режиму, а також від рівня політичної культури. Зазначені умови сприяють рівноправності чи її порушенню, утвердженню лише вертикальних рівнів чи поєднанню останніх з горизонтальними рівнями обміну інформацією.

4. Ефективність політичної комунікації тісно пов'язана з компетентністю та толерантністю суб'єктів передачі інформації (комунікаторів). Зазначене передбачає: повагу до чужих культур, звичаїв, переконань, цінностей; неприпустимість використання високого статусу своєї країни, культури, посади в міжкультурних контактах; дотримання адекватних ситуації комунікативних засобів з метою запобігання зневажанню інтересів інших людей, створення фальшивих, спотворених образів у свідомості тих, на кого розрахована комунікативна дія, заради власної вигоди чи зручності; заперечення таємності й безвідповідальності у використанні інформації та застосування принципів відкритості, розширення, збагачення людського знання.

5. Важливе значення в сучасних умовах має ціннісний вимір політичної комунікації, який має ґрунтуватися, на думку Ю. Ірхіна, на

таких принципах, як “пріоритетність якостей і цінностей даної культури (ієрархія); рівні права й широкі можливості для залучення до інформації внаслідок утвердження справедливості демократії та широких прав громадян (рівність); близькість до культури нації, етнічної спільноти чи релігійної більшості (ідентичність); врахування моральних норм і вимог (уподобання і мораль)”.

У загальносоціальному плані для етапу постмодерну характерними є:

- широкомасштабна комп'ютеризація західного суспільства і початок інформаційної революції;
- запровадження замість традиційних галузей промисловості енерго- і ресурсозберігаючих технологій, розвиток атомної енергетики; широке освоєння космічного простору;
- індивідуалізація виробничого процесу і перетворення його в зацікавленість самореалізації особи;
- примаг духовних стимулів перед матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація суспільного життя.

На цьому етапі значною мірою зростає і роль науки та освіти, що докорінно змінює погляди на саме суспільство та на перспективи його розвитку. Кардинально трансформувалися людська поведінка, підходи до життя, зростає значущість загальнолюдських цінностей.

Суттєвим чином змінилося і *місце держави в епоху постмодерну*. Істотне послаблення повноважень держави в економічній царині сьогоденні зрівноважується збереженням чи навіть збільшенням її ролі у соціальній сфері. Соціальна та регіональна політика, що активно впроваджується державою, має на меті якомога оптимальніше забезпечити нівелювання нерівномірностей у розподілі багатства між окремими соціальними групами та цілими регіонами. Держава свідомо бере на себе відповідальність за стан суспільства, жертвуючи частиною своїх повноважень та поділяючи соціальну відповідальність з роботодавцями, профспілками і громадськими організаціями.

Вихідним у постіндустріальній державі є поняття *соціального контракту*, який являє собою компроміс, здатність усіх учасників соціальних відносин відмовитися від своїх певних інтересів заради досягнення суспільного блага. На думку багатьох дослідників, опозиція свободи і блага у такій державі має бути подолана, а власне розуміння суспільного блага розширене — воно містить у собі показники економічного зростання, поліпшення добробуту всіх громадян, соціальну справедливість, соціальну участь, формування сприятли-

вої моральної атмосфери для життя людини, культурний і духовний розвиток особи та суспільства, підтримку демократичних і гуманістичних цінностей, розвиток громадянських прав і свобод.

Постмодерна держава постає як “держава соціальних інвестицій”. У ній замість збільшення загальних державних витрат на соціальні потреби функціонує принцип вкладень у людський і соціальний капітал. Засади діяльності такої держави доповнюються вимогами дотримання екологічної безпеки, забезпечення мобільності робочої сили, збереження прав людини, досягнення рівності можливостей та справедливості, освіти, ініціативи і підприємницької культури. Новими видами підприємництва визнаються соціальна та громадська ініціатива, що мають підтримувати розвиток соціального капіталу. Людський і соціальний капітал постають як інтегральна складова нової “економіки знань” (“knowledge-based economy”). Головним завданням державної політики перерозподілу є досягнення солідаризації відносин всередині суспільства.

Ідея соціального партнерства може розглядатися також як одна з базових засад конструювання громадянського суспільства. Модель соціального партнерства в умовах постіндустріального суспільства декларує такі опорні принципи діяльності:

- формування особистості як самодостатнього індивіда, його цивілізованого способу життя, що передбачає в перспективі подолання “тенденції зростаючих домагань” громадян;
- орієнтація особи на власні сили, здібності і можливості як засоби досягнення соціально комфортних умов життя і добробуту;
- забезпечення оптимального співвідношення соціально орієнтованого ринкового реформування суспільства з програмами державного регулювання, визначення своєрідної міри втручання держави в економіку країни, системно-регулюючої та цілеспрямовуючої функції держави;
- реалізація через засади соціального партнерства ідей правового захисту особи, суспільної злагоди і солідарності як чинників соціально спрямованої еволюції суспільства;
- приборкання “холодних” цінностей ринку (свободи, відповідальності, праці, власності і безпеки) “теплом” людського взаєморозуміння, співпраці й успіху.

Економіка інформаційного суспільства містить подвійну структуру індустріальної і постіндустріальної форм організації та праці, що забезпечує свободу вибору для кожного індивіда тієї царини та

культури господарювання, де він бажав би існувати. Якщо індустріальна система базується на виробленні неповноцінних благ, тобто на культурі матеріального накопичення, то постіндустріальна — на культурі обслуговування (забезпечує задоволення масового попиту на повноцінні блага — блага культурного характеру). Відомий німецький ідеолог постмодернізму Петер Козловський переконаний, що держава за таких умов повинна підтримувати обидві сфери, сприяти розвитку обох культур господарювання. Державна підтримка структурної та дослідницької діяльності мусить відповідати вимогам постматеріального розвитку суспільства й особи — задовольняти блага вищого порядку.

Сьогодні у царині постіндустріальної економіки одночасно існують та паралельно розвиваються дві досить суперечливі *тенденції*:

- *оптимізаційна*, яка спирається на визнання інформації базовим ресурсом суспільства та тісно пов'язана з процесами глобалізації і “каталогізації” світу;
- *інноваційна*, що ґрунтується на визнанні та підтримці творчого потенціалу індивіда як основи формування майбутнього штучного середовища проживання людства — досить умовної (віртуальної) knowledge-based economy.

Таким чином, і політичній, і економічній, і соціальній царинам розвитку постіндустріальної цивілізації притаманний феномен функціонування та взаємопроникнення *двох базових тенденцій еволюції сучасного світу*:

- універсалізації (глобалізації), заснованої передусім на технократично-раціоналістичних та сциентистських засадах, що загрожує подальшим розколом світу на розвинуту Північ та відсталий Південь, протистоянням західної (християнської) і східної (ісламської) цивілізацій;
- фрагментації світу на основі визнання національної, культурної, релігійної неповторності кожної окремої країни, регіону.

Більшість західних дослідників прослідковують пряму залежність між рівнем демократії у суспільстві, легітимності державної влади та економічним розвитком і соціокультурними особливостями суспільства. Це значить, що матеріальні та нематеріальні цінності тісно взаємопов'язані: реалізація нематеріальних потреб відбувається в процесі соціалізації особистості, який залежить від економічних, соціальних, політичних та культурних особливостей функціонування того чи іншого суспільства.

Один з провідних теоретиків постмодернізму Ю. Хабермас переконаний у тому, що *сучасне суспільство базується на трьох джерелах регулювання — грошах, державній владі й солідарності*. Метою держави, на думку філософа, має стати збалансування царин впливу вказаних вище ресурсів на нових засадах — утвердженні соціально інтегративної сили солідарності щодо двох інших джерел соціального регулювання. Громадські групи як провідний фактор солідарності повинні зайняти одне з центральних місць у суспільстві, отримавши реальні та ефективні механізми саморегулювання держави й економіки.

Отже, постматеріальній цивілізації, яка постала на зламі XX–XXI ст., притаманні такі ознаки:

- плюралізація, індивідуалізація життєвих стимулів, культурних форм, їхня релятивізація;
- розмивання соціальної структури в традиційних критеріях, зникнення класово-прошаркової ієрархії класичного буржуазного (індустріального) суспільства;
- нерівність перестає бути негативною характеристикою і набуває якості іншості, несхожості, виникають нові диференціації на різних засадах;
- втрачаються цінності соціальної мобільності через відмову від однозначної шкали соціального престижу (професія, освіта, місце проживання тощо);
- посткласовий стан суспільства утверджується на людських агрегатах, що формуються за ознаками смакових уподобань, культури, життєвих стилів, певних характерних рис;
- амбівалентність масової свідомості, яка виявляється в електоральній поведінці за умов відсутності соціально-прошаркової ідентифікації політичних партій і громадських рухів;
- розпад мета-нарацій (Великих Вчень), руйнування ідеологічних систем, традиційних ідейно-ціннісних утворень, на засадах яких пояснювався раніше, у минулі епохи, навколишній світ;
- нівеляція тотального масового світогляду, зникнення універсальної історичної концепції;
- зміни в культурній ієрархії та плюралізація субкультур, глобалізація та універсалізація “масової культури”;
- прискорення темпів соціального розвитку суспільства;
- у культурі найвищими цінностями стають інновації, творчість, креатив;

- традиція не просто відтворюється, а постійно модифікується під впливом оригінальних ідей, зразків діяльності, ціннісних установок;
- провідним фактором змін соціального життя стає розвиток техніки і технологій;
- відбувається активне оновлення предметного середовища;
- постійно здійснюється зміна, трансформація типів спілкування і форм комунікацій;
- поява феномена радикальної зміни системи соціальних зв'язків, видів діяльності і ціннісно-цільових структур протягом життя одного покоління.

Провідними напрямками постмодернізації — процесу входження країн і регіонів до постмодерного світу — є:

- 1) **децентралізація** — подолання централізації як вертикальної структури і субординації політичної, економічної, соціальної та культурної систем суспільства, серед них і нівеляція ідеї влади в єдиному центрі;
- 2) **гуманізація суспільства** через зближення матеріальних і духовних рушіїв цивілізаційного розвитку (подолання форм відчуження людини, центром прогресу має стати особистість);
- 3) **демократизація** життя на основі нового плюралістичного характеру постіндустріального соціуму;
- 4) **інформатизація** як оцінка ступеня зрілості суспільства, готовності державної влади до адекватного сучасним потребам виконання свого призначення.

Глобальні зміни у соціокультурних відносинах, синергетичний характер постіндустріалізму обумовили кардинальну трансформацію владних структур сучасної демократії. Докорінно змінилися джерела влади, на сьогодні це — сила, багатство і знання. Сила — це відлуння аграрної цивілізації, багатство — доби індустріалізму, а знання — набуток інформаційної епохи. У постмодерному світі *знання* завдяки таким їх перевагам, як нескінченність, загальна доступність, демократичність, — є домінуючим джерелом влади, вони підпорядкували і силу, і багатство, виявившись визначальним фактором функціонування влади. Як зазначає Алвін Тоффлер, ефективність владі надають саме знання, тому що вони дозволяють “досягти необхідних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей в їх особливій зацікавленості у цих цілях; перетворити противників на союзників”.

Водночас знання суттєво змінили і розуміння праці: найвищим рівнем праці стають збір, обробка та передача інформації, налагодження каналів комунікації (міжособистісної та міжнародної), а найнижчий рівень праці — ручна праця — поступово зникає, перетворюючись в архаїзм та екзотику. *Інформація постає як вихідна категорія та засада функціонування постсучасності.*

6.4. ТРУДНОЩІ І ПАРАДОКСИ СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Однією з найнагальніших проблем сьогодення (вона турбує і політиків, і науковців-теоретиків) є *небезпека виникнення нового протистояння*, котре посилюватиметься, якщо утвориться диспропорція між цілями людей та їх реальними можливостями. Новітня постмодерна держава характеризується тенденцією до витіснення матеріального компонента господарської системи інформаційними складовими певного готового продукту. Тому у масовій свідомості розуміння необхідності відтворення матеріальних благ як провідної мети суспільного розвитку поступово нівелюється. Відбувається демасифікація та дематеріалізація виробництва сучасного постіндустріального суспільства. Дж. Хікс ще у 1981 р. писав: “... в міру підвищення матеріального добробуту воно втрачає (або має втрачати) свою значущість. Таким чином, на перший план все частіше виходять такі проблеми, як необхідність поєднати безпеку і свободу, справедливість і відповідальність”. Базовим видом активності індивіда в епоху постмодерну стає міжособистісна взаємодія людей (за визначенням Д. Белла — це “a game between persons”), а господарська система перетворюється в “економіку взаємовідносин” (“a relationship economy”).

Характеризуючи сучасний світоустрій, американський політолог С. Хантінгтон наводить *перелік найголовніших типологічних ознак Заходу*, що вирізняють його посеред іншого світу:

- 1) класична антична спадщина;
- 2) філософські та догматичні засади західних християнських деномінацій;
- 3) латинська мова як лінгвістичний фундамент багатомовної західної цивілізації;
- 4) відокремленість духовно-релігійної та світської влади;

- 5) верховенство права;
- 6) суспільний плюралізм і громадянське суспільство;
- 7) феномен представницьких органів;
- 8) індивідуалізм як традиція автономної людської особистості.

На думку американського вченого, комбінація цих здобутків становить виняткове надбання Заходу. Однак на відміну від універсальних характеристик названих цінностей, притаманних періоду індустріальної цивілізації, С. Хантінгтон наголошує: “Для Заходу настав час позбутися ілюзії про універсальність його культури і заходитися нарощувати силу, згуртованість і життєздатність своєї власної цивілізації у світі інших цивілізацій”.

Незаперечні позитивні наслідки саморозвитку Заходу не можуть слугувати підставою для того, щоб забувати про суперечності та негативні наслідки розвитку означеного типу людської цивілізації. Утвердження капіталізму як соціально-економічної основи західного суспільства призвело до майнової і соціально-класової нерівності, створило гострі конфлікти, які постійно трясли західну цивілізацію. Атомізований, конкурентний характер людського співжиття спричинив виникнення в західній людині почуття незахищеності, соціальної несправедливості, соціального протесту. Внаслідок жорстокої колоніальної політики на Заході розвинулись та одержали виправдання такі негативні суспільно-політичні явища, як *західноцентризм, шовінізм, расизм, ксенофобія* та ін. Індустріалізація вирішальним чином вплинула на характер життя людини, перетворивши її на додаток машини, відкривши шляхи урбанізації, наслідком якої стало скупчення людей у великих містах, виникнення безликої “людини-маси” (Х. Ортега-і-Гассет).

І те що Захід у другій половині ХХ ст. зумів подолати розпад ще не означає, що цей тип цивілізації зміг позбутися суперечностей і проблем. Не встигло людство оговтатися від холодної війни, найстрашнішим у якій було протистояння двох ядерних наддержав світу, як починає виникати непередбачуване своїми наслідками прагнення до утвердження на планеті західного варіанта глобалізації людства.

Таким чином, політичні, економічні та соціокультурні реалії сьогодення характеризуються якісно новим, абсолютно несхожим на інші епохи феноменом трансформації людської цивілізації, який отримав назву постмодерну, постіндустріалізму, або інформаційного суспільства. Постмодерн постає як ціннісно-ідеологічна система, комплекс технологічних та культурних інновацій, основа розвитку

суспільства нового типу. Безперечним є факт: в останні десятиріччя світ докорінно змінився, що спричинило трансформацію людських взаємовідносин, бачення особою свого місця у світі. З одного боку, відбулася універсалізація людського світосприйняття, світогляду, а з іншого — сучасна цивілізація є надзвичайно гетерогенною, вона породжує нові проблеми щодо буття людини у світі політики. Двома полярними, чи навіть антагоністичними, таборами щодо віднайдення шляхів вирішення найважливіших проблем розвитку людства виступають *постмодерністи та традиціоналісти*.

Прихильники постмодерну обстоюють плюралістичні позиції у соціополітичному, культурному та ціннісно-світоглядному розвитку. Центром їхньої уваги залишається особистість, питання забезпечення її вільного і різнобічного розвитку, задоволення нею матеріальних і духовних потреб шляхом розширення царини свободи у всіх напрямках людської життєдіяльності. Вимоги часу обумовлюють зростання потреб у збільшенні індивідуальної автономії, поведінкової мобільності особистості. Традиційні цінності зберігають для особи онтологічне значення, визначаючи її життєву філософію, а нові, постмодерні, цінності і стандарти поведінки сприймаються нею як прагматичні настанови. Отже, один з найважливіших параметрів постмодерних змін — величезне розширення мережі соціальних зв'язків особи, що часто-густо супроводжується їх дестабілізацією, розпадом сталих громад, які раніше “озброювали” індивіда набором чітких норм, цінностей, орієнтирів поведінки.

Традиціоналісти рішуче заперечують необхідність та нагальність загальноцивілізаційних змін, які відбуваються у світі, вважаючи, що вони загрожують людству втратою власної національно-культурної, релігійної ідентичності. Відповіддю на постмодерні процеси глобалізації та універсалізації світу стає швидкий розвиток антиінституціональних та антинормативних тенденцій, що також набувають глобального характеру. Загроза втрати національної і соціальної ідентичності стає самостійним соціально-психологічним фактором динаміки свідомості, культурної, соціальної та політичної поведінки людей. Типовою реакцією традиціоналістів за таких умов стає *активізація націоналізму та релігійного індивідуалізму*. На думку З. Баумана, це відображає “денаціоналізацію держави” та “приватизацію національності”, “... етнічність стає одним з символічних центрів, навколо яких формуються гнучкі і вільні від санкцій спільноти, конструюються та утверджуються індивідуальні ідентичності”.

Наслідком суперечливого процесу глобалізації є формування маргіналізації нового типу — соціального та регіонального спрямування. Її особливістю виступає першопочаткове витіснення людини з громадського життя за умов збереження високого рівня матеріального забезпечення індивіда. Однією з базових потреб “нових” маргіналів є прагнення “бути кимось”, проте ця маргіналізована маса надзвичайно відкрита для маніпуляцій, легко сприймає будь-які гасла та цінності, швидко об’єднується проти “ворога”. Зазвичай, політичне керівництво таких маргінальних мас також було маргінальним нещодавно. Глобалізація спричиняє формування соціуму нового типу — суспільства “мозаїки”, в якому виникають та активно розвиваються національно-культурні анклавів, що протистоять усьому суспільству. Культурна відокремленість цих анклавів є агресивною за своєю сутністю, зростає ступінь їх відчуження, а відтак — і ступінь політичного, матеріального, соціокультурного відчуження їх членів від місцевих “аборигенів”. За таких умов соціально-психологічні та національно-культурні суперечності легко трансформуються у протиріччя політичного характеру.

Отже, можна зробити висновок про те, що глобалізація провокує кардинальні зміни соціально-психологічних настроїв, національно-релігійних та політичних настанов і стереотипів поведінки представників окремих соціальних та етнічних груп, що спричинило появу та зміцнення авторитету антиглобалістських політичних сил, що часто набувають наднаціонального характеру.

Ще одним виявом кризи процесів глобалізації постає *зростання вакууму відповідальності та відповідальної влади* як на національному, так і на глобальному рівнях. Причому ситуація вакууму відповідальності за власні дії є характерною і для проглобалістських, і для антиглобалістських сил. Показово, що, незважаючи на наднаціональний розмах діяльності антиглобалістів, вони до сьогодні не мають ані програми дій, ані стратегії діяльності, ані сталого та авторитетного керівництва. Наукові проекти та розробки залишаються суто теоретичними побудовами, які у найближчому майбутньому радше за все не отримають вигляду широко визнаних концепцій і програм. Як влучно підкреслює російський дослідник С. Перегудов: “Інертність у розробці та висуванні альтернативних проектів глобалізації посилюється і тим, що сили, потенційно здатні кинути виклик глобальному неолібералізмові, не тяжіють одна до одної і не виявляють, як правило, зацікавленості до об’єднання”.

Вихідним принципом постмодерної ідеології залишається індивідуалізм. Але новітнє розуміння індивідуалізму як цінності та феномена суспільного буття не є тотожним його тлумаченню за часів панування класичного індустріалізму. Нині індивідуалізація всіх сфер суспільного буття зростає за умов посилення вимог до необхідності підвищення загальної якості життя, що розглядається не лише як суто матеріальне забезпечення, а й як розширення сфери вибору особистих переконань, цінностей та світоглядних орієнтирів. Водночас формуються нові цивілізаційні спільноти, які вимагають від своїх членів особливих форм поведінки.

За таких умов викристалізовується якісно нове явище адаптації особи до різних соціальних, етнорелігійних та культурних спільнот у транснаціоналізованому глобальному середовищі. За критерієм приналежності людини до тієї чи іншої спільноти відтепер вважається її готовність дотримуватися норм, які визнаються цією спільнотою як загальнообов'язкові, що виступає умовою участі індивіда у створенні та підтримці найсприятливішого для нього соціального середовища. На думку російського дослідника В. Соколова, становлення та розвиток нових цивілізаційних спільнот створює загрозу для однієї з фундаментальних цінностей цивілізації — громадянської рівності, оскільки люди, які увійшли до потужних і організованих об'єднань, отримують значні переваги порівняно з тими, хто до них не належить. Тому представництво та захист інтересів таких індивідів, переконаний російський дослідник, має стати однією з прерогатив у діяльності держави.

До того ж, становлення таких спільнот тягне за собою досить складні проблеми політико-правового характеру. Адже визнавши право людини визначати, які права для неї є пріоритетними, логічно зробити наступний крок — визнати її право на соціальне середовище, що забезпечує такі права. Однак можлива ситуація, коли визнання певних прав людей провокуватиме обмеження деяких інших їхніх прав. В. Соколов робить припущення, що у майбутньому цілком можливе складання “різноманітних списків пріоритетних прав, котрі неминуче будуть супроводжуватися переліком заборон та обмежень, необхідних, щоб гарантувати ці права. Тим самим можуть укладатися різні види суспільного договору, які і стануть основою різноманітних цивілізацій майбутнього. На перше місце у цьому випадку виходять проблеми добровільної участі людини у цивілізаційному об'єднанні...”.

Громадянське суспільство доби постмодерну являє собою сукупність горизонтальних відносин між громадянами, воно покликане забезпечувати реалізацію самодіяльності та самоорганізації своїх членів в економічній, соціальній, соціокультурній, політичній та інших царинах життєдіяльності особи. В основу розвитку громадянського суспільства покладено свободу громадян та їх спільнот від держави у питаннях вибору пріоритетів, уподобань та форм своєї діяльності, а також (і обов'язково!) відповідальність за вибір та його результати. Необхідною умовою розвитку інституцій громадянського суспільства є наявність державних гарантій свободи вибору індивіда та їх реальне забезпечення. Таким чином, базовою характеристикою громадянського суспільства за постіндустріалізму стає дотримання державою автономії особи та забезпечення державними інституціями свободи вибору в усіх царинах життєдіяльності своїх громадян. До того ж, сьогодні аксіомою стає твердження про те, що громадянські свободи і права особи можуть реалізовуватися найповніше лише за умов значного розширення матеріальної, інтелектуальної, соціокультурної бази самоорганізації індивідів. Отже, постмодерн на практиці тяжіє до подолання існуючого раніше антагонізму між свободою та рівністю (хоча б номінальною).

За цих умов дедалі більшого значення набувають *вимоги реально-го забезпечення партисипаторної демократії*, або демократії участі, універсальним виявом якої є різноманітні форми самоорганізації та самоуправління населення. Зміст ідеї партисипаторної демократії полягає у тому, що населення має самостійно управляти формуванням середовища власної життєдіяльності та життєзабезпечення у межах локальних (муніципальних) територіальних утворень, створюючи необхідні для цього та підзвітні йому органи. У результаті становлення якісно нового типу соціополітичного устрою виникають та розвиваються недержавні форми й інституції суспільної системи, що обумовлює взаємодоповнення державних і громадянських начал суспільно-політичної організації постмодерного соціуму.

Як бачимо, у постмодерну добу кардинальних змін зазнають як форми прямої взаємодії різних соціальних сил, так і способи організації державної влади. Самоорганізація та самодіяльність громадян виступатиме значною противагою щодо тенденцій етатизації та авторитаризму, забезпечуючи різноманітніші та дієвіші форми і стимули реалізації соціополітичного потенціалу особистості. Самоорганізація та самодіяльність громадян є феноменом, що має недержавний

характер, проте він безпосередньо впливає на національні політичні системи, розвиваючи та удосконалюючи форми прямого народовладдя — демократії.

Постмодернізація та глобалізація стимулюють не лише поширення нових типів економічної діяльності, технологій, інформації, способу життя, а й різноманітних культурних моделей, життєвих стимулів і мотивацій, ціннісних орієнтацій і настанов особистості. Але цей процес має наслідком появу та зростання ваги глобального феномена дестабілізації відносин між особою та соціумом і, як наслідок, *загострення кризи соціополітичної ідентифікації людини*, що виявляється у кризі людської соціальності та її інституціонального каркасу. Негативними результатами загострення кризи ідентичності стає зростаюча фрагментація окремих суспільств та світу в цілому. Поступово зникають ті макросоціальні структури, що здатні об'єднувати людей спільними життєвими смислами.

Проблема загострюється ще й тому, що залишається невирішеним питання неадекватності існуючих форм інституціональної соціальності, її нормативно-ціннісної основи статусу індивіда, який постійно змінюється, тим вимогам до його самостійності та автономності, що диктує сучасне життя. Криза соціополітичної ідентичності особи, загострення різного роду протиріч породжують найрізноманітніші, часто суперечливі та антагоністичні стратегії подолання цих проблем — від крайнього космополітизму до радикального націоналізму та релігійного фундаменталізму, від активної участі у процесах глобалізації до спроб протистояти їй.

Постмодернізація та глобалізація, таким чином, є досить суперечливими, неоднорідними феноменами розвитку людської цивілізації. Тому при їх вивченні і, зокрема, при дослідженні питання про місце людини в постмодерну епоху, важливо уникнути певних соціополітичних стереотипів і штампів, врахувати все розмаїття існуючих думок і переконань. Необхідно взяти до уваги теорію німецького дослідника Ульріха Бека, який вважає, що майбутнє **глобалізоване суспільство буде суспільством ризику**: “Нове у глобальному суспільстві ризику у тому, що своїми цивілізаційними рішеннями ми створюємо глобальні проблеми та загрози, які докорінно суперечать інституціоналізованій мові контролю — у цьому полягає політична вибухова небезпека глобального суспільства ризику, ... неспроможність інституцій, які виправдовують своє існування твердженням, що загрози перебувають під їх контролем”.

Глобальні ризики, які постають та зростають у сучасному світі, переконаний дослідник, спричинені тими кардинальними змінами у політичній царині, що відбулися останнім часом, коли раніше існуючі константи політичного світу радикально трансформувалися або зовсім зникли. Тому характер нових загроз викликає до життя істотно інші форми політичних альянсів, посилюючи водночас “регіональну різночасовість”, або нерівність між різними країнами, різними світами. *Глобалізація, таким чином, постає як амбівалентний процес.* Посилення індивідуалізму у постмодерних суспільствах не завжди і не обов’язково може спричиняти зростання автономії індивіда, але, навпаки, зумовлюватиме зростання його підпорядкованості “структурному примусові” та всезагальній універсалізації. У. Бек зазначає: “Мова йде про рефлексію глобального суспільства ризику, яке, з одного боку, прориває мовчання слів та змушує хвобольно усвідомлювати на власному життєвому досвіді, що таке глобальність, а з іншого — породжує нові лінії конфліктів та альянсів. Сучасним національним державам було доведено, що вони можуть тримати себе у формі лише за допомогою постійних дискусій про безпеку, які їм загрожують”.

Теорія “глобального суспільства ризику” У. Бека отримала подальший розвиток у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях. Так, західні політологи і соціологи Р. Робертсон, Е. Гідденс, І. Валлерстайн, П. Шталпк, А. Мартинеллі переконані у тому, що в результаті глобалізації горизонтальне розмаїття та вертикальна нерівність не зникають, а значно зростають. *Під час глобалізації, на думку дослідників, відбуваються такі процеси:*

- універсалізація ризику, тобто суттєво зростає ймовірність глобальних катаклізмів, що загрожуватимуть усім, незалежно від класу, етнічної приналежності, ставлення до влади тощо;
- глобалізація ризику;
- інституціоналізація ризику — поява організацій, які сприйматимуть його як принцип власної дії;
- виникнення або посилення ризику внаслідок спонтанного побічного ефекту чи ефекту бумеранга людських дій;
- об’єктивні і суб’єктивні фактори ризику глобалізації призводять до непрозорості, нестабільності та нестійкого характеру соціального життя.

У світлі світових подій останніх років не можна не погодитися з більшістю тверджень прихильників теорії “глобального суспільства

ризиків”, а тому можна констатувати, що ризики та безпека стають рутинною повсякдення, а безпека стає нормою діяльності як окремих індивідів, так і держав. Усе викладене раніше суттєвим чином трансформує політичну поведінку особи в світі, що глобалізується. Виникає **феномен негативної солідарності** у політичній та соціальній поведінці індивідів і груп: раціональна поведінка особи у “глобальному суспільстві ризику” неможлива, оскільки ризики мають універсальний та непередбачуваний характер, а поведінка стає захисною, зберігальною. За цих умов політика стає самоціллю, а рівень соціальної рефлексії у суспільстві значно знижується — місцеві ініціативи самоуправління, соціальні рухи не мають ані політичної ваги, ані суттєвого впливу. Більшість населення переконана, що політична активність не має сенсу, політичний дискурс має жорстко конфронтаційний характер та спрямований на ліквідацію політичних опонентів, а не на вироблення стратегій і програм.

Вже сьогодні можна стверджувати, що соціополітичний розвиток різних груп країн відбувається або за першим сценарієм еволюції суспільства партисипаторної демократії, або згідно з моделлю “глобального суспільства ризику”. Загалом тенденції загальноцивілізаційного розвитку зумовлюють посилення багатоманітності соціополітичних зв'язків людей та їх спільнот. Інституціонально процес глобалізації виражається у зростанні кількості міжнародних неурядових організацій, які можуть стати у далекому майбутньому основою глобального громадянського суспільства, відбуватиметься диверсифікація функцій держави та децентралізація влади.

Одним з найцікавіших та суперечливих феноменів глобалізації є **антиглобалістський рух**, щоправда, досить неоднорідний. Більшість дослідників вважає, що кістяк антиглобалістського руху складають розчаровані члени західного “суспільства масового споживання”, які були обмануті у своїх великих іділіях, розчаровані нездійсненими обіцянками та залякані реаліями нестійкості ринкової економіки з її фінансовими кризами і стагнаціями. Російський дослідник О. Бутенко стверджує: “Антиглобалізм — вираз політичної нестійкості “золотого мільярда” та його правлячих груп, їх відверта нездатність навести попередній порядок у своєму розчарованому суспільстві при зростаючій неприязні до “жирних котів” сучасного капіталізму з боку “охлялих мишей” колишнього “третього світу”.

Сучасному антиглобалістському рухові властиві низький рівень усвідомлення значення тих подій, що відбуваються, відсутність чіт-

ких цілей, слабка організація. Ці та інші ознаки тоді ще неіснуючого антиглобалістського руху було наведено у книзі Еріха Фромма “Мати чи бути”, що вийшла з друку у 1980-х роках. Двадцять років тому відомий філософ передбачив ситуацію виникнення покоління розчарованих у принадах “суспільства масового споживання” громадян, які протестуватимуть проти “сурогату свободи для меншості”, який спирається на зростаюче “жебракування несвободою більшості”. Е. Фромм скептично оцінює майбутнє західних суспільств та виступає проти відведеної у таких суспільствах ролі для пересічного громадянина. Він зазначає: “У ході його становлення [нового суспільства] людина, сита та задоволена, але пасивна, нежиттєздатна та нечутлива, все більше перетворюється у частку тотальної машини. З перемогою нового суспільства зникнуть індивідуалізм і можливість побути наодинці з собою...”.

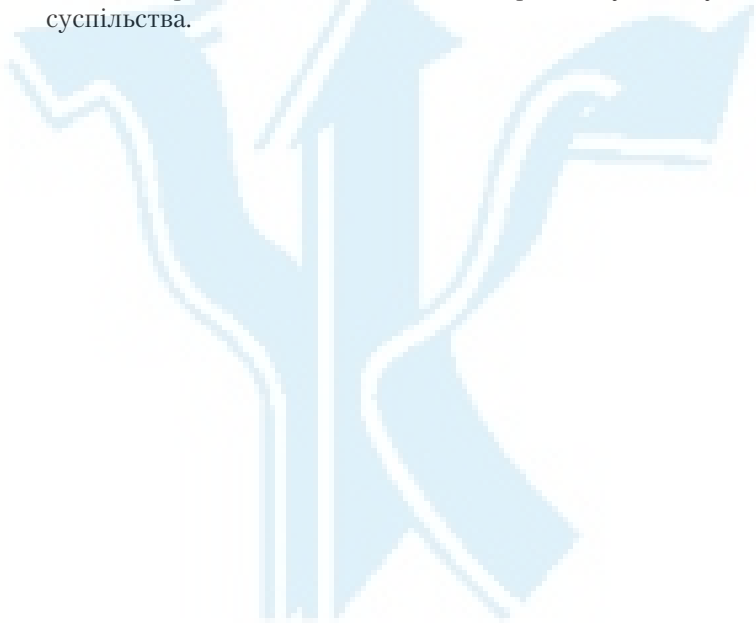
Таким чином, на постіндустріальному етапі, як і на попередніх, збереглися внутрішні суперечності у розвитку суспільства. Глобалізація та постмодерн, як бачимо, з одного боку, відкривають позитивні перспективи раціоналізації та оптимізації для демократичного розвитку країн на основі принципів гуманізму; а з іншого — згадані геополітичні та соціокультурні феномени створюють передумови для елітарно-інформаційного і корпоративного відчуження особи від політики, особливо у країнах, що розвиваються, та країнах перехідного типу.

ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте критично переосмислити геополітичні зміни, які відбуваються в сучасному світі, а також визначити основні проблеми світового розвитку та перспективи їх вирішення.
2. Як змінюється роль особи в постіндустріальну епоху в політичній, економічній та соціокультурній царинах? Які чинники, на Вашу думку, обумовлюють такі зміни?
3. Проаналізуйте основні тенденції та особливості переходу до епохи постмодерну.
4. Назвіть і поясніть динаміку соціокультурних змін західних суспільств, обумовлену постмодернізаційними процесами.
5. У чому полягають, як Ви вважаєте, труднощі і парадокси сучасного світового політичного розвитку?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розвиток нових технологій та їх вплив на соціальну структуру і політичні механізми сучасного суспільства.
2. Роль інформаційного чинника в розвитку політичних процесів в епоху постмодерну.
3. Політика і суспільство в епоху постмодерну.
4. Основні принципи соціополітичного розвитку постсучасного суспільства.

МАУП

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Авдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. — М.: Владос, 1994.
2. *Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданник и др.* — М.: Наука, 1996.
3. *Алексеева Т. А.* Современные политические теории. — М.: Рос. полит. энцикл., 2000.
4. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм: Пер. с фр. — М.: Текст, 1993.
5. *Афанасьев С. Л.* Будущее общество. Ведущие социально-экономические тенденции современности. — М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2000.
6. *Барков В. Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. — К.: Стилос, 1998.
7. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. — М.: Academia, 1999.
8. *Белорус О. Г., Лукьяненко И. В.* Глобальные трансформации и стратегии развития. — К., 2000.
9. *Бурега В. В., Заблоцкий В. П.* Суспільство в період транзиції: український контекст. — Донецьк: ДонДАУ, 2001.
10. *Бруслевська О. І.* Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи: Навч. посіб. — Одеса: Астропринт, 2007.
11. *Бушик В. В.* Человек и общество в условиях социально-политических преобразований / Прил. к журн. "Право и экономика". — Минск: Ин-т социол., 1999.
12. *Василенко И. А.* Политическая глобалистика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2000.
13. *Василенко И. А.* Политический процесс на рубеже культур. — М., 1998.
14. *Гельман В. Я.* Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории) // Полис. — 2001. — № 1.
15. *Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Отв. ред. А. И. Неклесса.* — СПб.: Алетейя, 2000.
16. *Голосов Г. В.* Сравнительная политология: Учебник. — Новосибирск, 1995.

17. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Академія, 1999.
18. *Гульга А. В.* Что такое постсовременность? // Вопр. филос. — 1988. — № 12.
19. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? : Пер. с англ. // Полис. — 1999. — № 1.
20. *Данилов А. Н.* Переходное общество: проблемы системной трансформации. — Минск, 1997.
21. *Дегтярев А. А.* Основы политической теории: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1988.
22. *Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки // МЭиМО. — 2000. — № 2.*
23. *Зидентон Л.* Демократия в Европе: Пер. с англ. / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2001.
24. *Иноземцев В. Л.* Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М.: Academia; Наука, 1999.
25. *Ирхин Ю. В.* Политология: Учеб. пособие. — 2-е изд. — М., 1996.
26. *Ковлер А. И.* Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М.: ИГП РАН, 1997.
27. *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К.: ARC UKRAINE, 1996.
28. *Кремень В. Г., Ткаченко В. М.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Навч. посіб. — К.: ДрУк, 1999.
29. *Крисаченко В. С., Хилько М. І.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. — К.: Знання, 2001.
30. *Кузьменко В. Л., Романчук О. К.* На порозі Надцивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія. — Л.: Універсум, 2001.
31. *Лазоренко О. В., Лазоренко О. О.* Теорія політології: Для тих, хто прагне успіху. — К.: Вища шк., 1996.
32. *Лафонтен О.* Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире: Пер. с нем. — М.: Междунар. отношения, 1990.
33. *Милецкий В. П.* Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — СПб., 1997.
34. *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація в Україні: реальність, міфологеми, проблеми вибору. — К.: Логос, 1997.

35. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Ин-т социол. НАНУ, 2001.
36. *Модели переходной экономики (экономика переходного периода)* / Под ред. В. В. Радаева, А. В. Бузгалина. — М., 1995.
37. *Никитченко А. Н.* Транснационализация демократии (третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) // Полис. — 1996. — № 5.
38. *Нисневич Ю. А.* Проблемы транзита в условиях постиндустриального развития цивилизации // Вест. Москов. ун-та. — Серия 12. — Полит. науки. — 2002. — № 3.
39. *Новакова О. В.* Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006.
40. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М., 1999.
41. *Панарин А. С.* Политология: Учебник. — М.: Проспект, 2000.
42. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Междунар. деловой центр, 1998.
43. *Політологія* посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. В. Полохало. — К.: Політ. думка, 1995.
44. *Політологія: наука про політику: Підручник* / За заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горлача. — К.; Харків, 2001.
45. *Політологія: Підручник* / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Академія, 2001.
46. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 1999.
47. *Романюк А. С.* Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія. — Л., 2007.
48. *Стратегії розвитку України: теорія і практика* / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002.
49. *Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу: Навч. посіб.* / За ред. В. С. Пазенока. — К., 1999.
50. *Тюффлер О.* Третья волна / Пер. з англ. А. Євса. — К.: Всесвіт, 2000.

51. *Удовик С. Л.* Глобализация: семиотические подходы. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002.
52. *Шаповаленко М. В.* Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография. — Харьков: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007.
53. *Эндрейн Ч. Ф.* Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социального преобразования: Учебник: Пер. с англ. — М.: ИНФРА; Весь Мир, 2000.
54. *Яковец Ю. В.* У истоков новой цивилизации. — М., 1993.
55. *Яковец Ю. В.* История цивилизаций: Учеб. пособие. — 2-е изд. — М.: Владос, 1997.
56. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1992.

Додаткова

57. *Амелин В. Н., Дегтярев А. А.* Опыт развития прикладной политологии в России // Полит. исслед. — 1998. — № 3.
58. *Андресюк Б.* На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. — К.: Політ. думка, 2000.
59. *Антонович И. И.* После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. — Минск: Беларус. навука, 1997.
60. *Антонович И. И.* Социодинамика идеологий / Под ред. Э. Н. Короливецкого. — Минск: Навука і Тэхніка, 1995.
61. *Артамонова Ю. Д., Демчук А. Л.* Постмодерн или постмодернизация? (Опыты концептуализации ценностных изменений) // Полит. наука. Динамика полит. сознания и поведения: Сб. науч. тр. / Ответ. ред. и сост. Е. Ю. Милешкина. — 2002. — № 2.
62. *Афанасьев М. Н.* Клиентелизм и российская государственность. — М.: Центр конституц. исслед. Московов. Обществ. Науч. Фонда, 1997.
63. *Ачкасова В. А.* Россия как разрушающееся традиционное общество // Полис. — 2001. — № 3.
64. *Баталов Э. Я.* Политическая культура современного американского общества. — М.: Наука, 1990.
65. *Бауман З.* Спор о постмодернизме // Социол. журн. — 1994. — № 4.

66. *Баширова Е. М.* Трансформация ценностей российского общества // Полис. — 2000. — № 6.
67. *Бергер П. Л.* Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: Пер. з англ. — К.: Вища шк., 1995.
68. *Бестужев-Лада И. В.* Альтернативная цивилизация. — М.: Владос, 1998.
69. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегическое значение: Пер. с англ. — М., 1999.
70. *Білорус О.* Між державним лібералізмом і демократичним реформаторством // Віче. — 2002. — № 5.
71. *Бокало Н., Трохимчук С.* Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки). — Л., 2000.
72. *Буздуган Ю.* Постіндустріальна система України (Неефективна економіка). — К.: Софія, 1999.
73. *Бульбеник С. С.* “Держава загального добробуту” і цінності постіндустріального суспільства // Людина і політика. — 2001. — № 5.
74. *Бульбеник С. С.* Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати // Людина і політика. — 2002. — № 1.
75. *Бульбеник С. С.* Соціокультурні проблеми проведення модернізаційних процесів у сучасній Україні // Вісн. Акад. пр. і соц. відносин Федер. профспілок України: Наук.-практ. зб. — 2002. — № 2.
76. *Василенко С. Д.* Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. — Одеса, 2000.
77. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб.: Лань, 1999.
78. *Володин А. Г., Широков Г. К.* Глобализация: истоки, тенденции, перспективы // Полис. — 1999. — № 5.
79. *Галкин А. А., Красин Ю. А.* Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. — М.: Весь Мир, 1998.
80. *Ганслі Т. М.* Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки: Пер. з англ. — К.: Основи, 1996.
81. *Головаха Є., Паніна Н.* Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація й особливості становлення нових соціальних інститутів // Політ. думка. — 2001. — № 4.

82. *Горбатенко В. П.* Друге народження модернізації, або Синтагма постмодернізації // Людина і політика. — 1999. — № 1.
83. *Горбатенко В. П.* Навчальна програма дисципліни “Політична трансформація в сучасному світі” (для спеціалістів, магістрів). — К.: МАУП, 2003.
84. *Гордон Л. А.* Общество “недовольных” (Особенности массового сознания в переходный период) // Полис. — 1998. — № 3.
85. *Горський В. С.* Україна на порозі планетарної цивілізації // Практ. філос. — 2001. — № 2.
86. *Гостенина В. И.* Социальное партнерство в различных моделях общества. — М., 2001.
87. *Гринчуцький В. І., Качан Є. П., Шиманська О. П.* Формування системи соціального партнерства в перехідній економіці України: проблеми і суперечності // Україна в XXI столітті: концепції та моделі економічного розвитку: Матеріали доп. V Міжнар. конгресу укр. економістів. Львів, 22–26 трав. 2000 р. — У 2 ч. — Ч. II. — Л.: Ін-т регіон. дослідж., 2000.
88. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіленко, В. І. Тимошенко та ін.* — К.: Логос, 1997.
89. *Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центрально-Східноєвропейський досвід: Зб. наук. пр.* — Л., 1999.
90. *Даніліян О. Г.* Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах: методологія дослідження і розв’язання. — Харків: Основи, 1998.
91. *Демократия в Западной Европе XX века / Под ред. М. М. Наринского.* — М.: ИВИ РАН, 1996.
92. *Дергачев А.* Украинско-российские отношения — европейский и евразийский контекст // Полис. — 2000. — № 6.
93. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Лыбидь, 1990.
94. *Долженков О.* Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів // Людина і політика. — 2000. — № 2.
95. *Долженков О. О.* Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — Одеса, 2000.
96. *Журавский В.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К.: Пошук; УФІМБ, 1995.
97. *Заславская Т. И.* О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России // Социс. — 2002. — № 8.

98. *Игрицкий Ю.* Столкновение цивилизаций? // Свободная мысль. — 1993. — № 17/18.
99. *Ильин И.* Постмодернизм. От истоков до конца столетия. Эволюция научного мифа. — М.: Интрада, 1998.
100. *Инглхарт Р.* Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полит. исслед. — 1997. — № 4.
101. *Капустин Б. Г.* Идеология и политика в посткоммунистической России. — М.: Эдиториал УРСС, 2000.
102. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. — К.: Оріяни, 2000.
103. *Кирдина С. Г.* Институциональные матрицы и развитие России. — М.: ТЕИС, 2000.
104. *Козловски П.* Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития: Пер. с нем. — М.: Республика, 1997.
105. *Козловски П.* Современность постмодерна // Вопр. филос. — 1995. — № 10.
106. *Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г.* Модернизация: от равенства к свободе. — СПб., 1995.
107. *Котельников В. С.* Определение национальных интересов: версия государственного строительства в Украине в контексте мирового опыта // Полис. — 2000. — № 6.
108. *Красильщиков В. А.* Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М.: РОССПЭН, 1998.
109. *Кривега Л. Д.* Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. — Запорожье, 1998.
110. *Кувалдин В. Б.* Президентские и парламентские республики как формы демократического транзита (российский и украинский опыт в мировом контексте) // Полис. — 1998. — № 5.
111. *Либерализм Запада XVII — XX века / В. В. Согрин, А. И. Патрушев и др.* — М.: ИВИ РАН, 1995.
112. *Либеральный консерватизм: история и современность / Материалы всерос. науч. конф. Ростов н/Д, 25–26 мая 2000 г.* — М.: РОССПЭН, 2001.
113. *Лиотар Ж. Ф.* Состояние постмодерна. — М.; СПб., 1998.
114. *Литвин В. М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). — К.: Наук. думка, 2001.
115. *Лук'янець В. С., Соболев О. М.* Філософський постмодерн: Навч. посіб. — К.: Абрис, 1998.

116. *Майер Т.* Демократический социализм — социальная демократия. Введение: Пер. с нем. — К., 2000.
117. *Макаренко П. Н.* Рыночная трансформация экономики Украины. — К.: Наук. думка, 1998.
118. *Международные отношения: социологические подходы* / Под ред. П. А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 1998.
119. *Мирошник И., Гаврилин Е.* Индивид, личность, постиндустриальное общество // Свободная мысль. — 1996. — № 7.
120. *Модернизация в России и конфликт ценностей* / Отв. ред. С. Я. Матвеева. — М.: Ин-т филос. РАН, 1994.
121. *Моисеев Н. Н.* Информационное общество: возможности и реальность // Полит. исслед. — 1993. — № 3.
122. *Морозов Ю.* Постсучасність: культура і стиль життя // Філософ. думка. — 1998. — № 4/6.
123. *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: Стило, 1998.
124. *Недюха М. П.* Системний аналіз історичних типів європейської ідеології. — Ірпінь: Акад. держ. податк. служби України, 2001.
125. *Неклесса А.* Реквием XX века // МЭиМО. — 2000. — № 2.
126. *Неклесса А. И.* Ordo quadro — четвертый порядок: пришествие постсоветского мира // Полис. — 2000. — № 6.
127. *Пантин В. И.* Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопр. филос. — 1998. — № 7.
128. *Перегудов С.* Западная социал-демократия на рубеже веков // МЭиМО. — 2000. — № 6.
129. *Політологія: Підручник* / За ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002.
130. *Полохало В.* Негражданское общество как социополитический феномен Украины (отражение социального характера “среднего” украинца в избирательном процессе) // Полис. — 1999. — № 6.
131. *Постмодернизм и культура: Материалы “Круглого стола”* // Вопр. филос. — 1993. — № 3.
132. *Ростов Д. А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели: Пер. с англ. // Полис. — 1996. — № 5.
133. *Резник А.* Влияние глобализации на формирование политических идентитетов личности // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 2.

134. *Реформы и контрреформы в России. Циклы модернизационного процесса* / Под ред. В. В. Ильиной. — М., 1996.
135. *Рормозер Г.* Кризис либерализма: Пер. с нем. — М.: РАН, Ин-т филос., 1996.
136. *Российская модернизация: проблемы и перспективы (материалы “Круглого стола”)* // Вопр. филос. — 1993. — № 7.
137. *Россия переходного периода: глобальные и региональные проблемы экономики* / Науч. ред. Л. З. Зевин. — М.: Эпикон, 2001.
138. *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социс. — 1995. — № 1.
139. *Рябчук М.* Ділеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. — К.: Критика, 2000.
140. *Сакс Дж., Пивоварський О.* Економіка перехідного періоду: Уроки для України: Пер. з англ. — К.: Основи, 1996.
141. *Симон Г.* Россия и Украина через десять лет после краха коммунистического режима: сходство и различия: Пер. с нем. // Полис. — 2000. — № 6.
142. *Скидельски Р.* Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма: Пер. с англ. — М.: Ad Marginem, 1998.
143. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До десятиріччя незалежності України: Монографія. — К., 2000.
144. *Смешанное общество: Российский вариант* / Отв. ред. Л. В. Никифоров. — М.: Наука, 1999.
145. *Соболь О. М.* Постмодерн і майбутнє філософії. — К.: Наук. думка, 1997.
146. *Современное буржуазное политическое сознание* / Под ред. В. В. Мшвениерадзе. — М.: Наука, 1981.
147. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму: Відкрите суспільство під загрозою: Пер. з англ. — К.: Основи, 1999.
148. *Социализм в перспективе постиндустриализма* / Отв. ред. Е. А. Самарская. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.
149. *Социальные отношения: Проблемы и перспективы развития.* — К.: Наук. думка, 1993.
150. *Социальные реформы в странах с переходной экономикой. Проблемы и опыт* / Под ред. С. В. Кадомцевой. — М., 1997.

151. *Таран В. О.* Ідеологія перехідного суспільства: соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні: Монографія. — Запоріжжя, 2000.
152. *Тимофеев Т. Т.* Вызовы XXI века и дебаты об альтернативах // Полис. — 1999. — № 6.
153. *Тупчієнко Д.* Людина у політичному житті: онтологічні аспекти // Людина і політика. — 2000. — № 5.
154. *Україна* на зламі тисячоліть: Історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. — К.: МАУП, 2000.
155. *Фридман М.* Четыре шага к свободе: Пер. с англ. // Обществ. науки и современность. — 1991. — № 3.
156. *Фукуяма Ф.* Конец истории // Вопр. филос. — 1990. — № 3.
157. *Фукуяма Ф.* Конец истории? // Вопр. филос. — 1991. — № 1.
158. *Хабермас Ю.* Модерн — незавершенный проект: Пер. с англ. // Вопр. филос. — 1992. — № 4.
159. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций // Полит. исслед. — 1994. — № 1.
160. *Хозин Г.* Какими быть международным отношениям в XXI веке? // Междунар. жизнь. — 2001. — № 2.
161. *Яковец Ю. В.* Предвидение будущего: парадигма цикличности. — М., 1992.

МАУП

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА УМОВ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ	5
1.1. Основні підходи до розуміння понять “політична трансформація” та “політична модернізація”	5
1.2. Основи теорії модернізаційних процесів	15
1.3. Особливості і роль політичної модернізації в сучасних трансформаційних зрушеннях	22
1.4. Моделі здійснення системної трансформації	24
Розділ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОЇ МАКРОЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ	33
2.1. Західна цивілізація в контексті сучасного розвитку людства	33
2.2. Характер трансформаційних процесів у межах “Незахідного світу”	41
Розділ 3. ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ТА ІНСТИТУТИ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	60
3.1. Особливості трансформації політичних інститутів у перехідних суспільствах	60
3.2. Основні характеристики політичних сил та інститутів перехідного періоду	71
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ	79
4.1. Причини і соціальні наслідки розпаду СРСР	79
4.2. Ілюзії, пастки і провали ліберальних реформ	83
4.3. Трансформація політичних структур у країнах СНД і Балтії	89
4.4. Соціальні та ціннісні проблеми пострадянського розвитку	93

Розділ 5. УКРАЇНА В УМОВАХ ТРАНЗИТНОГО РОЗВИТКУ	101
5.1. Особливості перехідної державності в Україні	101
5.2. Ідеологія модернізації та проблеми реформування економіки України	107
5.3. Становище і пробами соціальних груп населення України. Молодь та її роль у соціально-політичному розвитку України.....	114
Розділ 6. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА У XXI ст.	120
6.1. Глобальні геополітичні зміни у сучасному світі.....	120
6.2. Людина у XXI ст. та її місце в соціально-політичному розвитку	123
6.3. Перехід від епохи модерну до постмодерну та його особливості.....	130
6.4. Труднощі і парадокси світового політичного розвитку.....	137
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	148

МАУП

In the context of civilizational processes, the authors of the present study guide engage in an attempt to bring to light the regularities and tendencies of the political transformation in the present-day world, in particular, to determine the place of Ukraine in the worldwide changes of a modernizing nature, designate the ways of using cumulative experience of qualitative transformation of society.

Навчальне видання

Горбатенко Володимир Павлович

Бульбенюк Світлана Степанівна

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ**

Навчальний посібник

Educational editiony

Horbatenko, Volodymyr P.

Bulbeniuk, Svitlana S.

**POLITICAL TRANSFORMATION
IN THE PRESENT-DAT WORLD**

Educational manual

Редактор *О. М. Коваленко*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *М. І. Фадеева*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 21.10.09. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 9,30. Обл.-вид. арк. 9,4. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Видавничий дім "Персонал"

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП "Видавничий дім "Персонал"